

אתר דעת * לימודים * גיליון 19 * תשפ"ג * 2022/23

בני קטורה שי יעקובי

1. לשאלת זהותה של קטורה 2
- 1.1 "אישה אחרת לקח" 3
- 2.1 "הגר היא קטורה" 4
- 3.1 יישוב המחלוקת 8
2. מדוע אברהם נשא את קטורה לאישה לעת זקנתו והוליד את בני קטורה? 11
- 1.2 להרבות זרעו ולקיים את תפקידו כ-"אב המון גויים" 12
- 2.2 העברת מסר לאחרים 14
- 3.2 "לא טוב היות האדם לבדו" 15
- 4.2 "על פי הדיבור נשאה" 16
- 5.2 חשיבה לטווח ארוך 17
- 6.2 קיום מצוות פרו ורבו 18
- 7.2 תורת הסוד 19
3. נס הולדת בני קטורה 19
- 1.3 "תוספתו של הקב"ה מרובה על העיקר" 20
- 2.3 בני קטורה אינם בניו הביולוגיים של אברהם 21
- 3.3 "אין מוקדם ומאוחר בתורה" 23
- 4.3 תוצאה והמשך של נס לידת יצחק 24
- 5.3 במסגרת גיל הפוריות של אותה התקופה 25
4. לדמותם של בני קטורה 26
- 1.4 עובדי עבודה זרה 27
- 2.4 שילוחם אל המזרח 30
- 3.4 לאחר מות אברהם 33
5. סיכום 35
- ביבליוגרפיה 36

מבוא

במאמר זה אעסוק בסוגיות שונות הקשורות לדמותם של קטורה ובניה – בניו הנוספים של אברהם. כידוע, הטקסטים המקראיים העוסקים בדמותה של קטורה ובצאצאיה קצרים עד מאוד: סה"כ שישה פסוקים בלבד. על פניו, נראה כי אין הרבה מה לומר ולחדש על כמות כל כך קטנה של פסוקים, אך בדברי המפרשים יש לא מעט התייחסויות לדמותם, ואף השלכות הלכתיות העוסקות בצאצאיה. חשוב להדגיש, כי תורף עניינו של מאמר זה הוא לקבץ ולאסוף במקום אחד ובצורה מסודרת את ההתייחסויות השונות בנושא הנידון, לאחר עיון רב בקרב בעלי המדרש ומפרשי המקרא: החל בראשונים, וכלה באחרונים ובאחרוני האחרונים.

במאמר זה קיבצתי יחד מספר סוגיות הקשורות לקטורה ובניה, כאשר סדר הדברים יהיה כרונולוגי כבחיוו של אברהם: ראשית, אדון במחלוקת בנוגע לזהותה של קטורה, ובסוגית לקיחתה לאישה לאחר מות שרה. לאחר מכן אעסוק בעניין נס ההולדה של ילדי קטורה כאשר אברהם היה בגיל כה מבוגר, ולבסוף אחקור ואנסה לשפוך אור רב יותר על דמותם של בני קטורה: מבחינה מקראית, פרשנית, גיאוגרפית והלכתית.

יהי רצון שלא תצא תקלה תחת ידי, וישמחו בי חבריי.

קריאה מהנה.

1. לשאלת זהותה של קטורה

הפגישה הראשונה של הקורא, אך לא פחות חשוב מכך – גם היחידה, עם דמותה של קטורה מתבצעת בספר בראשית פרק כ"ה: **"ויסף אברהם, ויקח אשה ושמה קטורה"** (א). בפשטות הדברים, מדובר על אשתו השלישית של אברהם אבינו, אותה לקח לאחר גירוש הגר¹ – אשתו הראשונה, ופטירת שרה² – אשתו השנייה. הכתוב אינו שופך אור נוסף על דמותה ופועלה של קטורה, וכל עניינה מתמצה אך ורק בחמישה פסוקים נוספים, המתארים את שמות צאצאיה המשותפים עם אברהם, ואת שילוחם אל המזרח על ידי אביהם עוד בחייו³. יש להעיר, שאף על פי שמניין בניה של קטורה הינו שישה, התורה מקדישה לה בסך הכל שישה פסוקים בלבד. זאת לעומת שרה והגר, שכל אחת מהן ילדה לאברהם רק בן אחד, אבל מוקדש להן ולפועלן מספר פסוקים רב יותר לאין ערוך. אם כן,

נשאלת אפוא השאלה: מי היא אותה קטורה?

מבחינת חז"ל, ישנה מחלוקת אודות זהותה של קטורה: מחד, יש הטוענים שקטורה הייתה הגר, אשתו הראשונה של אברהם, ומאידך, יש הטוענים שהיא הייתה אישה אחרת. מחלוקת תנאים זו מובאת במדרש:

"רבי אומר: היא הגר היא קטורה. ולמה נקרא שמה קטורה? שהיתה קשורה כנוד. ורבותינו

אומרים: אשה אחרת לקח. ומה טעם של רבי, שאומר הגר היא קטורה? שכתוב ביצחק:

¹ ברי' כ"א, יד.

² שם כ"ג, ב.

³ שם כ"ה, ב-ו.

יוצחק בא מבא באר לחי רואי - אותה שכתוב בה יתקרא שם ה' הדובר אליה אתה א-ל ראי. מכאן אתה למד שהיא הגר" (תנחומא חיי שרה, ח).

1.1 "אישה אחרת לקח"

לשם השתלשלות ברורה ומובנת יותר של הנושא, אתחיל להעמיק קודם כל דווקא בדעה השנייה: "אישה אחרת לקח". להלן רשימת הפרשנים המצדדים בשיטת חכמים, וסוברים שלפי הפשט קטורה איננה הייתה הגר, כי אם אישה אחרת: אונקלוס, אבן עזרא, רד"ק, רשב"ם, שת בן יפת הרופא, אברבנאל, רלב"ג (בר' כ"ה, א) ורמב"ן (שם, ו). יש לציין, שכך גורס גם יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים, פסקה 238). אך עדיין נשאלת השאלה: **מה הביא את חכמים לקבוע שקטורה הינה אישה אחרת?**

דומה כי הראייה העיקרית והמרכזית לכך, היא מפשט הפסוקים: הרי אם הכתוב בחר לקרוא לה בשם אחר, סביר להניח שהיא אכן הייתה אישה אחרת, ולא הגר. על כן, זיהויה של קטורה כהגר רחוק בצורה רבה מן הפשט. כך משתמע גם מן המדרש עצמו, אשר ציין את סיבת דעתו של רבי, ולעומת זאת לא טרח לציין את הסיבה לדעת חכמים, כנראה מפני שלא ראה לצורך לציין את המובן מאליו. בנוסף, לפי האבן עזרא קטורה לא הייתה הגר, "כי כתוב ולבני הפלגשים נתן אברהם. ופירוש פילגש שפחה, וזה השם איננו נופל על זכר ונוכל לפרש על פלגשים נשים" (אבן עזרא, בר' כ"ה, א). לדבריו, הוכחה נוספת לכך היא מכיון שלאחר מכן מתואר כי: "ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנות" (שם, ו). מתוך העובדה שהמילה "פילגשים" נכתבה ברבים, משמע מכאן שהייתה לאברהם יותר מפילגש אחת. ולכן מלשון הפסוק מוכרח לפרש שקטורה והגר הינן נשים שונות. לאחר ציון הדעות לעיל המזהות את קטורה כאישה אחרת, בדברים שיובאו לקמן אסקור דעות הממקדות עוד יותר את זיהויה של קטורה:

ראשית, ישנו מדרש נוסף אשר מצדד בדעת חכמים: "ושלש נשים נשא אברהם: שרה בתו של שם, קטורה בתו של יפת, הגר בתו של חם" (ילקוט שמעוני איוב רמז, תתקד). נראה מכאן, שכדי לקיים את תפקידו כ"אב המון גוים"⁴, אברהם לקח אישה מכל גווי האוכלוסייה האנושית אשר נשארה מבניו של נח לאחר המבול, וקטורה היא אחת מצאצאיו של יפת בן נח. זאת לעומת הגר, השייכת לצאצאי אחיו של יפת, חם.

עוד יצוין, שלפי "ספר היובלים": קטורה הייתה "מילודי עבדי ביתו", ואברהם לקחה לאישה "כי מתה הגר לפני שרה" ("ספר היובלים" י"ט, יג).

דעה שלישית בנושא מובאת בפירוש רמב"ן על התורה, וזה תורף לשונו:

"על דרך הפשט ... אברהם לקח לו אשה מבנות כנען ... שלא אמר הכתוב ויקח אשה קטורה בת פלוני החוי או הפלשתי והמצרי מארץ פלונית' כאשר אמר בנשי עשו וזולתן, אבל הזכיר שמה בלבד כי היא כנענית"⁵.

⁴ על פי ציווי ה' (בר' י"ז, ד-ה). העמקה בעניין זה נמצאת בחלק השני של המאמר, להלן בסעיף 1.2.

⁵ יחד עם זאת, בסוף דבריו אכן הזכיר הרמב"ן שלדעת רבותינו קטורה היא הגר. וכך סובר גם רבנו בחיי על אתר.

דברים אלו תמוהים ביותר, שהרי אברהם השביע את אליעזר עבדו, שלא ייקח לבנו יצחק אישה כנענית, ואף שלח אותו עד קצוי הארץ לשם כך⁶. מדוע, אם כן, אברהם החליט לקחת לעצמו אישה מארץ כנען? הרמב"ן עצמו משיב על כך, ועונה שאברהם:

"לא שלח אל ארצו ואל מולדתו כאשר עשה בבנו, כי איננו שומר רק (=אלא - ש"י) זרע יצחק כי עליו נכרת הברית".

אם כן, מתבאר מדבריו שהציווי של אברהם לאליעזר היה ספציפית ליצחק, ולא ציווי כללי. זאת משום שהוא נועד כדי לשמר את "זרע אברהם" שייצא אך ורק מיצחק, ולכן אברהם לא היה חייב לקיים גם הוא ציווי זה, היות והיה לו ברור שבניו הנולדים אחרי יצחק, לא ימשיכו אותו. זאת ועוד, לפי רמב"ן:

"היו כל נשיו אצלו פילגשים, לא היו נחשבות לנשים, שאין זרען ביורשיו, כי הגר שפחת שרה פילגשו היתה. אבל קטורה לאשה לקח לו ... רק תקרא פילגש בכתוב מפני הטעם שפירשתי. ובדברי הימים כתוב: 'ובני קטורה פילגש אברהם'" (רמב"ן, בר' כ"ה, ו).

נמצא שאין הכרח לומר שקטורה היתה פילגש, אלא ניתן לקבל את ההנחה שקטורה הייתה במעמד אישה ואף שהייתה כנענית, כי דבר זה היה אך ורק לעניין יחסי אישות, ולא בנוגע לירושת אברהם והמשך שושלתו. ולכן מבחינת הכתוב, לעיתים קטורה נקראת אישה (לעניין היחסים עם אברהם לאחר פטירת שרה) ולעיתים נקראת פילגש (כדי להבדיל בין בניה לבין יצחק לגבי הירושה העיקרית של זרע אברהם).

לסיכומו של דבר, לא מן הנמנע להניח כי שלוש הדעות הללו עולות בקנה אחד ומתיישבות זו עם זו: לשיטת חכמים במדרש לעיל, ייתכן לומר כי קטורה הייתה אישה כנענית מקרב עבדיו של אברהם, השייכת לזרעו של יפת בן נח.

2.1 "הגר היא קטורה"

מתוך האמור לעיל, נראה כי קטורה איננה הגר, ולכן דבריו של רבי, הגורס כי קטורה היא הגר, טעונים הסבר. בעקבות כך יכול השואל לשאול: **מה גרם לרבי לפרש פירוש הנוגד את הפשט בצורה כה גסה?** מטעמו אשר הובא במדרש לעיל, משמע שהוא לומד זאת מסמיכות הפסוקים שבין לקיחת קטורה לבין בואו של יצחק מבאר לחי רואי, מקום מושבה של הגר. ובעיקר מן ההדגשה של המילים "באר לחי ראיי". לפני תיאור לקיחת קטורה, נכתב כי יצחק: **"בא מבוא באר לחי ראיי"** (בר' כ"ד, סב), היכן היה מקום זה? מסיפור בריחתה של הגר, מוזכר כי זה היה מקום ההתגלות של מלאך ה' להגר: **"ותקרא שם ה' הדבר אליה אתה אל ראי, כי אמרה הגם הלם ראיתי אחרי ראי, על כן קרא לבאר באר לחי ראיי"** (שם ט"ז, יג-יד). לפיכך, לשיטת רבי, כעת לאחר מות שרה יצחק החזיר חזרה את הגר מהמקום שהתיישבה בו לאחר גירושה, וחיבר מחדש בינה לבין אברהם אביו, הואיל וגירוש הגר היה בעצתה וברצונה של שרה, ולא לרצונו של אברהם⁷. אם כן, כעת לאחר פטירת שרה, אין לאברהם מניעה להחזיר את הגר אליו מחדש, וכתוצאה מכך הטעם המר שנותן מגירושה של הגר הומתק במעט. יש להוסיף, שלפי המדרש אברהם נשא בשנית את הגר בהתאם לציוויו של ה'. וכלשון המדרש: **"על פי הדיבור נשאה"** (בראשית רבה סא, ד).

⁶ שם כ"ד, ג-ד.

⁷ שם כ"א, יא.

ראוי לציין שכך פירשו ספר הזוהר (חלק א' דף קל"ג, ע"ב), וגם התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל: "ושמה קטורה היא הגר דקטירה ליה מן שריא" (תרגום יונתן, בר' כ"ה, א). ותירגמו מארמית: "ושמה קטורה היא הגר שקשורה לו מתחילה" ("קטר" = "קשר" בארמית – ש"י).

בדומה לשיטת חכמים, גם לרבי יש מדרש המצדד בדעתו: "לאחר מיתתה של שרה חזר אברהם ולקח את גרושתו, שנאמר: 'ויסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה', ולמה 'ויסף' אברהם? אלא שפעם ראשונה היתה אשתו, ועוד הוסיף לבא עליה"⁸ (פרקי דרבי אליעזר, ל). הרד"ל דייק מלשון המדרש מן המילים "לבוא עליה", שמשמע שלקחתה הראשונה של הגר הייתה כאישה, אולם כעת אברהם לקח את הגר כפילגש, כי אם גם כאן הוא לקח אותה כאישה, אזי היה צריך להיות כתוב: "לקחתה לאישה" (רד"ל שם, סימן סה)⁹.

כמו כן, המהר"ל גורס שעצם העובדה שהתורה לא הזכירה את ייחוסה של קטורה¹⁰, מלמדת אותנו שקטורה היא הגר אשתו הראשונה של אברהם ("גור אריה", בר' כ"ה, א)¹¹. יתרה מזו, החיד"א הוסיף נופך משלו, והעיר בשם רבנו אפרים, שסכום הגימטריה של "אשה ושמה קטורה" שווה ערך ל-"זו היא הגר [המצרית]"¹² ("חומת אנך", שם).

נוסף על כך, חוץ מן ההנחה שהגיורי יותר שאברהם חזר לאישה שהיה עימה בעבר. בפשטות, חושבני שניתן לשער שתי סיבות נוספות אשר עמדו לנגד עיניהם של חז"ל בבואם לפרש שקטורה היא הגר: ראשית, דיבור מלאך ה' אל הגר. הן בפעם הראשונה בבריחתה מבית אברהם¹³, והן בפעם השנייה בגירושה מביתו על ידי שרה¹⁴. על כן, אין לי אלא לחשוב שאברהם שמע אודות מפגש זה, והבין שלמרות המתח והחיכוכים שהיו לה ולשרה אשתו, יש בה בעובדה זו בכדי להעיד על אופייה של הגר: על צדיקותה ועל כך שהיא אכן ראויה לשוב ולהתחבר מחדש עם בית אברהם, שהרי לא כל אדם זוכה להתגלות שמיימית. לפיכך, כשחיפש אישה נוספת לאחר מות שרה, הגר הייתה האפשרות העדיפה מבחינתו של אברהם.

⁸ ולדעת הסוברים שקטורה איננה הגר, ניתן להשיב על פי הרב יהודה ברדוגו כי מילה זו נכתבה מחמת: "ליקוחי רבקה על ידי אליעזר, שיד עבד כיד רבו" ("מים עמוקים", בר' כ"ה, א). דהיינו, שנישואי אברהם לקטורה נזכרו כאן בנוסף לנישואי יצחק לרבקה שתוארו קודם לכן, שהרי מדין יד עבד כיד רבו, נישואים הללו נחשבים כאילו אברהם השיא את יצחק בעצמו.

⁹ ישנה מחלוקת בקרב פרשני המקרא אודות מעמדה של קטורה. אמנם זוהי שאלה הזקקת מקום לעצמה, אבל ניתן לציין כי יש דעה שהיא הייתה אשתו של אברהם לכל דבר ועניין (למשל אונקלוס ורד"ק, בר' כ"ה, א), יש דעה שהייתה אשתו אך הייתה במעמד של פילגש ביחס לשרה אימנו ("העמק דבר", שם; רמב"ן, שם, ו), ויש דעה הגורסת כי הייתה פילגש ותו לא (רש"י ורשב"ם, שם).

¹⁰ בשונה מהגר למשל, שנזכר ייחוסה: "הגר המצרית" (בר' ט"ז, א).

¹¹ יושם לב כי רמב"ן ומהר"ל הסיקו שתי מסקנות שונות לחלוטין מאותה עובדה: הרמב"ן טען שעצם העובדה שהתורה לא פירטה את ייחוסה של קטורה, מלמדת כי הייתה כנענית. לעומת זאת, המהר"ל טען שעובדה זו מלמדת כי היא בעצם אותה הגר, אשתו הראשונה.

¹² על כך ניתן לשאול: הכיצד אברהם אבינו שקיים את כל התורה (יומא דף כ"ח, ע"ב) נשא אישה מצרית, והרי אסור לאדם מישאל להתחתן עם מצרית עד הדור השלישי (יבמות דף ע"ו ע"ב)? ראשית, לפי המדרש זה היה "על פי הדיבור" (בראשית רבה סא, ד). שנית, הרב יצחק בן יהודה הלוי טוען שזה הותר לו, היות ובתקופת אברהם המצרים עדיין לא שעבדו את ישראל, ולפיכך עדיין לא נאסרו לבוא בקהל ("פענח רזא", בר' כ"ה, א). שלישית, לפי בעלי התוספות אברהם היה גר, והרי לגר מותר להתחתן עם מצרית ("הדר זקנים", שם, ו).

¹³ שם, ז-יג.

¹⁴ שם כ"א, יז-כ.

ושנית, חזרתו של ישמעאל. לאחר הפסוקים המתארים את עניינם של קטורה ובניה, התורה מתארת שאברהם נאסף אל אבותיו, ולאחר מכן: **"ויקברו אתו יצחק וישמעאל בניו אל מערת המכפלה" (שם כ"ה, ט).** ישמעאל לפתע "חוזר לסיפור", לאחר שנדמה היה שלא ישוב לאחר גירושו בפרק כ"א, ואף קובר את אברהם יחד עם יצחק. כנראה שסמיכות העניינים גרמה לחז"ל לקשר את חזרתו של ישמעאל, יחד עם לקיחתה המחודשת של אמו הגר, חזרה אל אברהם. זאת כיון שכעת, כשישמעאל כבר אינו מהווה איום על ההמשך הטבעי של בית אברהם, אין מניעה להחזיר את אימו, ולדאוג לכך שהגר וישמעאל ימצאו מנוח בבית אברהם.

יתרה מזו, לדברי הרב יעקב מדן¹⁵, ניתן להביא אסמכתא נוספת לדבר, והיא ההתיישובות הסמוכה והמשותפת של צאצאי ישמעאל ובני קטורה. על פי המתואר בפרק כ"ה, ישמעאל ישב בנגב המערבי ובסיני עד שור מצרים (שם, יח), ואילו בני קטורה שולחו על ידי אברהם "קדמה אל ארץ קדם" (שם, ו) - משמע אל המדבר שממזרח להרי הגלעד. לאחר מכן, במכירת יוסף ישנו תיאור של שיתוף פעולה בין הישמעאלים, למדנים ולמדניים (צאצאי קטורה)¹⁶. כך גם בסיפור מלחמתו של גדעון במדיין ובבני קדם, שם נאמר במפורש שנומי הזהב של המדיינים שייכים לישמעאלים¹⁷. בהמשך, יש אזכור נוסף בכתובים על מלחמה גדולה של שבטי ראובן, גד וחצי שבט המנשה בשבטי המדבר המזרחי (שכאמור לעיל, בו התגוררו צאצאי קטורה), הנקראים בשם "הגריאים", דהיינו, בני הגר¹⁸. עד כאן דבריו. לדידי ניתן להביא ראיה נוספת לדבריו גם מפסוק בספר תהילים: **"אהלי אדום וישמעאלים מואב והגרים" (תה' פ"ג, ז).** ייתכן שאותם "הגרים" הנזכרים כאן בנוסף לישמעאלים, הם כנראה "שאר בני הגר שהיו מבעל אחר, או מאברהם אם היא קטורה" (רד"ק, שם). לפיכך, מכל המקורות הללו, משמע שבני ישמעאל ובני הגר הינם משפחה אחת. לכן, אפשר שבעקבות פסוקים אלו, חז"ל קבעו שהגר היא קטורה, וממילא בני הגר ובני קטורה - חד המה.

הנה כי כן, מתוך הסיבות לעיל מובנת האמירה של חז"ל מדוע קטורה והגר היו בעצם אותה האשה. אך עדיין יש לשאול: **מדוע בחרה התורה לקרוא לה בשם אחר, ולא לקרוא לה שוב בשמה המקורי, הגר? ובנוסף, מדוע נבחר דווקא השם "קטורה"?**

על השאלות הללו עונה בתמצות רש"י¹⁹, אשר גם הוא פירש את הפסוק בדרכו של רבי: **"קטורה - זו הגר, ונקראת קטורה על שם שנאים מעשיה כקטרת, ושקשרה פתחה - שלא נזדווגה לאדם מיום שפרשה מאברהם" (רש"י, בר' כ"ה, א).** הרב שבתי בס מביא את המהרש"ל שמסביר מדוע רש"י הביא שני פירושים בנוגע לקריאת שמה של קטורה, ולא הסתפק רק בפירוש אחד: **"אבל קשה למה לא קרא אותה קטרת (לפי פירושו הראשון של רש"י - ש"י), משום הכי פירש ושקשרה פתחה, ולפירוש האחרון קשה היה לו לקרותה קטורה, לכן פירש פירוש הראשון" ("שפתי חכמים", שם).** אם כן, לדברי רש"י קטורה נקראה דווקא בשם זה, כדי לציין שמעשיה היו נאים כמו הקטורת. ובנוסף, כדי להדגיש את העובדה שמרגע עזיבתה את אברהם, היא איננה קיימה יחסי אישות עם אף אדם אחר. אולי מפני ששמרה עצמה לאברהם וציפתה שיחזירה לאישה, או פשוט שלאחר שהייתה עם

¹⁵ מדן, כי קרוב אליך - בראשית, עמ' 194-195.

¹⁶ בר' ל"ז, כה-כח, לו.

¹⁷ שו"י, כד.

¹⁸ "בני ראובן וגדי וחצי שבט מנשה מן בני חיל ... ויעשו מלחמה עם ההגריאים ... ויעזרו עליהם וינתנו בידם ההגריאים וכל שעמהם" (דה"א ה', יח-כ).

¹⁹ בהתבסס על מדרש בראשית רבה סא, ד.

אברהם, לא רצתה להיות עם אף אדם אחר. יושם לב, כי רש"י בפירושו לפסוק ו' מתמודד מבלי שהתכוון עם הקושי הלשוני של אב"ע, בכך שהוא מציין שבכתב היד המצוי בידו, כתוב: "הפילגשם" עם האות יו"ד חסרה, ומדבר זה נרמז שלא היו לאברהם פילגשים ברבים, אלא רק פילגש אחת²⁰. ברם נראה אפוא שדבריו של רש"י בפירושו לעיל על קטורה "שנאים מעשיה כקטורת", עומדים בסתירה לפירושו באזכורה הקודם של הגר במקרא. כאשר הגר גורשה מבית אברהם יחד עם בנה ישמעאל, התורה מספרת: "וישכם אברהם בבקר, ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר ... וישלחה ותלך ותתע, במדבר באר שבע" (שם כ"א, יד). "ותלך ותתע - חזרה לגלולי בית אביה"²¹ (רש"י, שם). אם כן, על פניו נראה שישנה סתירה בדברי רש"י בפירושו הראשון. יש להעיר, שסתירה זו נוגעת רק לפירושו הראשון, כי ניתן להסיק שפירושו השני של רש"י (שהגר לא הייתה עם אף אדם אחר מאז שגורשה) התקיים בוודאות במבחן התוצאה: העובדה שאברהם החזיר את הגר, "שאם לא כן, לא היה אברהם רשאי לחזור ולקחת אותה לאישה" (רש"י הירש, שם כ"ה, א). החזקוני בפירושו סובר גם הוא כרש"י, מציין את הסתירה בדבריו המובאת לעיל, ומתרח: "אלא י"ל (יש לומר - ש"י), קודם שחזר ולקחה אברהם פעם שניה עשתה תשובה ונקראת קטורה על כך. וי"א (יש אומרים - ש"י) ביקשה לחזור לגלולי בית אביה ולא חזרה" (חזקוני, שם). למסקנתו, ייתכן שהגר רק רצתה לחזור לגלולי בית אביה, אך לא חזרה בפועל, ולכן אין כאן בכלל קושיה. אבל גם אם יטען הטוען שהיא אכן חזרה בפועל לעבודת האלילים של בית אביה, יש להשיב שעשתה תשובה לפני לקיחתה השנייה לבית אברהם, ובעקבות זאת, עוון זה סר ממנה. ניתן להשלים את התמונה לחלוטין, בעזרת פירושו של הרב שלמה אפרים מלונטשיץ, אשר מרחיב מעט את היריעה, ומוסיף פירוט והסבר על דבריו התמציתיים של רש"י אודות שינוי השם לקטורה: "על כן בא לתרץ ולומר שעשתה תשובה ... וכדי לפרסם זה קרא אברהם שמה קטורה, על שם הקטורת כי פרסם לכל שעשתה תשובה, וכל בעל תשובה נעשים לו הזדונות כזכויות והזדונות עולים לריח ניחוח כמו הזכויות, על כן המשילה לקטורת שהחלבנה שריחו רע עולה לריח ניחוח ככל שאר הבשמים, וזה דמיון נאות על חטאי הבעלי תשובה שעולין לריח ניחוח ... שאחר התשובה גם העון נרצה ומקובל על כן נקראת קטורה" ("כלי יקר", שם). יש לציין שישנם פרשנים נוספים, בנוסף לכל הפרשנים שהזכרתי לעיל, האוחזים בדעה שקטורה היא הגר. כגון: בעל ה-"מצודות דוד" (שו" ח', כד), וכך גם משתמע מדברי המלבי"ם (דה"א א', לב) והרש"י הירש (בר' כ"ה, א). ניתן לסכם ולומר, שבלקחתה השנייה לבית אברהם התורה בכוונה בחרה לקרוא להגר קטורה, ולא להשתמש בשמה הקודם, על מנת ללמד על אופייה של הגר: שעשתה תשובה וחזרה בה ממעשיה או מרצונותיה הרעים, ולכן אברהם לקח אותה שוב לאישה, ושינה את שמה דווקא ל-"קטורה" מלשון "קטורת", כדי לפרסם ברבים שעשתה תשובה ונתכפר לה.

²⁰ ברם רד"ק, שכאמור חלק על פירוש רש"י, מציין בפירושו כי: "אנחנו מצאנוהו מלא ביו"ד בכל הספרים המדויקים" (בר' כ"ה, א). על מנת ליישב סתירה זו, ניתן להביא את דברי הרש"י הירש הגורס גם הוא כי ה"פילגשים" כתוב בכתב מלא, אך סובר כי: "לשון הרבים של 'פילגשים' נגזרה אחרי הרבים של 'בני' (המילה שקדמה לה - ש"י)" (שם, ו), ולכן אין הכרח לשוני ללמוד ממילה זו שלאברהם הייתה יותר מפילגש אחת.

²¹ כך על פי המדרש: "התחילה תועה אחרי ע"ז של בית אביה" (פרקי דרבי אליעזר, ל).

אולם זוות ראייה נוספת על סוגית שינוי השם ניתן ללמוד מדברי הרב אליהו אבודרהם²². לדבריו, מהעובדה שבלקחתה השנייה התורה שינתה את שמה מהגר לקטורה, ניתן ללמוד גם על אופיו של אברהם: התורה עשתה זאת כדי לשלול מהקורא את המחשבה שאברהם לקח חזרה את הגר מחמת חפצו בה. בטענה זו, הוא מתבסס על פירוש הרמב"ן לפסוק: "וירע הדבר מאוד בעיני אברהם על אודות בנו" (שם כ"א, יא) "אודות בנו - כי הכתוב סיפר בכבוד אברהם ואמר שלא היה הדבר רע מאד בעיניו מפני חשק פילגשו וחפצו בה, ואלו אמרה לו שתגרש האמה בלבד היה עושה כרצון שרה, אבל מפני בנו חרה לו מאד ולא רצה לשמוע אליה" (רמב"ן, שם). כלומר, מדברי הרמב"ן מתבאר שהתורה רצתה לשלול מהקורא את המחשבה שאברהם לא רצה לגרש את הגר מפני תאוותו, ולכן הדגישה שליבו של אברהם לא היה שלם עם גירוש הגר, וזאת משום שנאלץ לגרש בנוסף גם את בנו ישמעאל. בעקבות זאת ניתן להסיק, שאם התורה הייתה כותבת את קטורה בשמה האמיתי, אזי הייתה עלולה להצטייר לקורא איזו מחשבה שאברהם עדיין חפץ בהגר גם לאחר גירושה, אלא שהיה מנוע להחזירה בגלל שרה, וכעת לאחר פטירת שרה, אברהם שש מיד להחזירה אליו. על כן, התורה שינתה את שמה כדי להדגיש שאברהם לקחה משום שמעשיה היו נאים כקטורת, ולא מפאת חפצו בה. נוסף על כך, מדברי הרב אברהם צוקרמן, ניתן ללמוד נקודה נוספת על אופיו של אברהם דרך סוגיה זו. לדבריו: "השם הגר היה שמה כשפחת שרי, שנאמר: 'הגר המצרית שפחת שרה' (שם כ"ה, יב). אולם, אברהם לא רצה לחיות עם שפחה, ולכן גם בפעם הראשונה כששרה נתנה אותה 'לאברם אישה לו לאשה' (ההדגשה במקור – ש"י) (שם ט"ז, ג), נאמר שבשבילו היא איננה שפחת שרי, אלא אישה"²³. על כן, לאחר פטירת שרה אברהם איננו רצה לחיות איתה כאשר שמה הגר, כיון ששם זה ביטא בעיניו את העובדה שהיא הייתה ועדיין שפחה, ולכן שינה את שמה מהגר לקטורה. לסיכום העניין, למרות שעל פניו נראה היה כי זיהויה של קטורה כהגר אינו אוחד בפשט המקראות, בעומק הדברים, נמצא כי יש לא מעט סימוכין וראיות לדעה זו. וכפי הנראה משום כך, ישנם פרשנים רבים הגורסים כי קטורה, אשתו השלישית של אברהם, הייתה בעצם הגר, אשתו הראשונה.

3.1 יישוב המחלוקת

כידוע, "אין מקשין בהגדה"²⁴, כנאמר: "וכי המדרשות אמנה הם? - דרוש וקבל שכר"²⁵, שכן מדרשי ההגדה הינם לבוש משלי לרעיונות עמוקים. על כן, "כל אחד דורש מה שעלה על לבו בגון אפשר... לפיכך אין סומכין עליהם"²⁶, אך יחד עם זאת, "אלו ואלו דברי אלקים חיים"²⁷. כלומר, שתי הדעות יכולות להיות נכונות במובן מסוים, וזה שאחת מהן נכונה לא אומר בהכרח שהשנייה מוטעית.

²² אבודרהם, אבן ברקת, עמ' 59-60.

²³ צוקרמן, לוחות אבן – בראשית, עמ' 129.

²⁴ שו"ת הרמב"ם, סימן תנ"ח.

²⁵ ירושלמי נזיר, פרק ז' הלכה ב'.

²⁶ רב האי גאון (אוצר הגאונים, חגיגה דף י"ד ע"א). וכך קבע גם אב"ע: "וסוף דבר אמרו הגאונים על הדרש: אין מקשין בו ולא ממנו" (אבן עזרא הפירוש הקצר, שם' ב', י). מקורות נוספים לכך שדברי דרש ואגדה של חז"ל אינם כפשוטם – "רבו כמו רבוי" (זכ' י', ח).

²⁷ עירובין דף י"ג ע"ב.

לאור זאת, נראה לי שניתן להציע דרך ליישוב מחלוקת התנאים המובאת במדרש תנחומא בין רבי לבין לחכמים בדבר זהותה של קטורה, בהסתמך על דבריהם של הרשב"ם והרש"ר הירש בפסוק המתאר את לקיחתה של קטורה לאישה.

הרשב"ם, נכדו של רש"י, מעיר כי: "לפי הפשט אין זו הגר" (רשב"ם, בר' כ"ה, א), וכן רש"ר הירש מבאר לגבי מדרש זה כי: "יובנו דברים אלה כעובדה הסטורית או כדרשה שיצאה ללמד, בין כך ובין כך נמצינו למדים על ההשקפה שציינה את ימי חכמינו"²⁸ (רש"ר הירש, שם). כלומר, לפי דבריהם, אין לפרש את המדרש הנ"ל כפשוטו מצד שני צדדי המחלוקת. על כן, ייתכן לומר כי דעת חכמים נוטה יותר לפשוטו של מקרא (או "כעובדה הסטורית" לפי רש"ר הירש), ולעומת זאת, דעתו של רבי (ושל רש"י ושאר הפרשנים בעקבותיו) נוטה יותר לדרשה הבאה ללמד את הקורא דבר מסוים. אם כך, עולה השאלה: מה דרשה זו באה ללמד?

כמדומני, ניתן להציע כי הזיהוי של קטורה כהגר, טומן בחובו את המסר כי כעת, לאחר מות שרה, מצד הדין אברהם היה רשאי ואף צריך להחזיר לביתו את הגר, ובעצם להתחבר מחדש עימה ועם ישמעאל בנה. משום שכעת הובהר לישמעאל בצורה מפורשת שהוא איננו זה שימשיך את מורשת אברהם ולא יקבל חלק בירושת הארץ²⁹, וכן יצחק גדל וכבר אין חשש שישמעאל ישפיע עליו לרעה³⁰. כיון שכך, אין מניעה להחזיר את ישמעאל ואת אימו לבית אביו. ועדיין ניתן לשאול: מדוע אברהם היה צריך לנהוג כך לדעת רבי?

כאמור, אחת ממטרות דרשות הכתובים היא ללמד ולהעביר מסר חינוכי לקהל השומעים. אך לפני אמירת המסר הנוכחי, יש להקדים הקדמה קצרה אודות יחסי אברהם, הגר וישמעאל: יחסו של אברהם לישמעאל היה חיובי מאוד, כפי שעולה מתוך פשוטו של מקרא. בעת בשורת ה' אל אברהם כי גם שרה עתידה להוליד לו בן, תגובתו של אברהם היא הבקשה: "לו ישמעאל יחיה לפניך" (בר' ט"ז, יח). כי "עתה כאשר לו כי משרה יוליד והבין כי הוא היורש, פחד פן ימות ישמעאל, ולכן אמר זה ... פירושו יחיה ויתקיים זרעו כל ימי עולם" (רמב"ן, שם). והוא אף זכה להבטחה מאת ה' למילוי בקשתו, שנאמר: "ולישמעאל שמעתיד, הנה ברכתי אתו והפרתי אתו" (שם, כ). כמו כן, לאחר ששרה דורשת מאברהם שיגרש את הגר וישמעאל, נכתב כי: "וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודת בנו" (בר' כ"א, יא). "על שאומרת לו לשלחו" (רש"י, שם). יתרה מזו, לאחר גירוש ישמעאל, המדרש איננו מוציא מכלל אפשרות כי אברהם התגעגע אליו, ובעקבות זאת הלך לבקרו:

"לאחר שלש שנים הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו, ונשבע לשרה שלא ירד מעל הגמל במקום שישמעאל שרוי שם"³¹, והגיע לשם בחצי היום ומצא שם את אשתו של ישמעאל ... ועוד אחר שלש שנים הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו ונשבע לשרה כפעם ראשונה ... והגיע לשם בחצי היום ומצא שם אשתו של ישמעאל ... עמד אברהם והיה מתפלל לפני ה'

²⁸ אמנם רש"ר הירש כתב זאת על תחילת המדרש, המתאר את העובדה כי יצחק הוא זה שהלך והביא אישה לאברהם אביו במקום שרה אימו. אך לדידי ניתן להחיל את הדברים הללו גם על המחלוקת במקרה דנן.

²⁹ היות ובנוסף לגירושו (בר' כ"א, יד-כא), בהמשך מתואר כי אברהם שילח את בני הפילגשים לארץ קדם עוד בחייו (שם כ"ה, ו).

³⁰ שהרי סיבה נוספת לגירושו מלבד "שהיה מריב עם יצחק על הירושה, ואמר: אני בכור ונוטל פי שנים" (רש"י, שם כ"א, י), הייתה כדי "שלא ילמוד יצחק ממעשיו" ("כלי יקר", שם).

³¹ שרה דרשה מאברהם שישעה שם רק "דרך עראי" כדי "שלא יעורר רחמיו ביותר על ישמעאל ... שלא ימצאהו אברהם בביתו ... למעט רחמי ואהבת אברהם עמו" (רד"ל שם, סימנים מט-נא).

על בנו, ונתמלא ביתו של ישמעאל מכל טוב ממין הברכות, וכשבא ישמעאל הגידה לו את הדבר וידע ישמעאל שעד עכשו רחמי אביו עליו כרחם אב על בנים" (פרקי דרבי אליעזר, ל). בנוסף, ניתן להוכיח בהסתמך על פירוש רד"ק, כי אברהם התייחס באמפתיות וחמלה רבה גם כלפי הגר³²: כאמור, לאחר ששרה דורשת מאברהם שיגרש את הגר ואת בנה, אברהם אינו חפץ בכך. על כן, ה' פונה לאברהם ואומר לו: "אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך" (בר' כ"א, יב). כלומר, דבריו של הקב"ה מעידים "כי ידע כי גם על האמה רע בעיניו ששמשה אותו כמה שנים, וכל שכן שהיה לו ממנה בן. ואע"פ שלא אמר [הכתוב מקודם לכן – ש"י] אלא על אדת בנו ... אבל האל שידע את לבבו אמר על אמתך" (רד"ק, שם).

הנה כי כן, לדעת הסוברים שקטורה זו הגר, ייתכן שזו הייתה דרכם לומר שמבחינה מסוימת, כעת לאחר פטירת שרה, אברהם ויצחק היו צריכים להחזיר את הגר ואת ישמעאל חזרה לביתם, גם אם לא עשו זאת בפועל. כאמור, מתוך הצגת הדברים בצורה הזו, הקורא יכול ללמוד מכך מסרים לחיי האשיים. להלן מסרים חינוכיים שחושבני שניתן להפיק ממשמעות דעתם של חז"ל בדרשה זו: בראש ובראשונה, אודות חשיבות השלום והפיוס, וטיפוח אמפתיה ויחסים קרובים לזולת בכלל, ובתוך המשפחה בפרט. כמו כן, ההבנה כי גם אם עבר המון זמן מהמקרה המדובר ונוצרו משקעים רעים ורבים - תמיד ניתן לתקן ולשפר את המצב, על כן אסור להתייאש. במקרה דנן, כפי שהוכח לעיל, אברהם הרי לא רצה לגרש אותם מביתו. לא מן הנמנע לשער עד כמה פעולה זו הייתה קשה עבורו, ועד כמה היא הדירה שינה מעיניו בלילות גם שנים לאחר מכן. אם כן, כעת הייתה ביכולתו אפשרות לכפר על הטעם המר של גירושם, ולהתחיל עם ישמעאל והגר תהליך של פיוס במטרה לאחד את המשפחה מחדש.

יתרה מזו, לפי המדרש, מי שהיה אמור להיות אדריכל הפיוס, הוא לא אחר מאשר יצחק: "אמר יצחק: אני לקחתי אשה ואבי עומד בלא אשה. מה עשה? הלך והביא לו אשה ... שכתוב ביצחק: 'ויצחק בא מבא באר לחי רואי' - אותה שכתוב בה 'ותקרא שם ה' הדובר אליה אתה א-ל-ראי'. מכאן אתה למד שהיא הגר" (תנחומא חיי שרה, ח). על אודות לקיחה מחודשת זו, מרחיב רש"י הירש בפירושו לתורה, וכותב כי:

"הנה מה טהור ואנושי היה יחס זה בעיני חכמינו ... יצחק, כך הם אומרים ... בעצמו לקח לו את "אמו החורגת". והן כה אהב את אמו! ובלכתו שמה, הן טרם מצא ניחומין על פטירת אמו! יובנו דברים אלה כעובדה הסטורית או כדרשה שיצאה ללמד, בין כך ובין כך נמצינו למדים על ההשקפה שציננה את ימי חכמינו. לעומתם היאך ירדה תקופתנו, בה מתיחות - אם לא איבה - שרויה בין בנים מבוגרים לאביהם, בעטיו של זיווג שני!" (רש"י הירש, בר' כ"ה, א).

אם כן, ניתן ללמוד מדבריו נקודה חינוכית נוספת הקשורה ליחסים ולקשר האידיאלי שאמור להיות בתוך המשפחה בעקבות זיווג שני בעיני חז"ל, בדגש על טהרת הקשר בין ילד ואימו החורגת. עניין חינוכי נוסף בהקשר זה, מתבאר לפי דברי הרב אברהם צוקרמן. לשיטתו, יש ללמוד מכאן על חשיבות עשיית הדבר הנכון והצודק, גם אם דבר זה עלול להתפרש בעיני אחרים כתיקון טעות אשר אותו אדם עשה. זאת משום שלעיתים קורה שדבר מסוים נכון אך רק לזמן מסוים, וכאשר הזמן משתנה, כך יכולה להשתנות גם פעולתו של האדם בהתאם. לאור זאת, היה על אברהם ויצחק

³² בעיקר בעקבות הכרת הטוב כלפיה (שהרי היא זו שהעניקה לו את בנו בכורו שהשתוקק אליו שנים רבות), ולא מפאת שאהב אותה יותר מאשר את שרה אשתו.

להפריד בין עונשו הראוי של ישמעאל לבין התוצאה הלא הוגנת שנכפתה על הגר בעקבותיו, ולתקן את היחס כלפיה. וזה לשונו :

"יצחק סבר שלא יתכן שהגר תיענש בגלל ישמעאל, כאשר היא אינה ראויה לעונש. אמנם טוב היה שהלכה עם ישמעאל, אולם לא טוב שתישא שנים בעונש הזה. וכפי שהקב"ה תיאר את אברהם "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמר דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בר' י"ח, יט), כך עשיית צדקה ומשפט היו נר לרגליו של יצחק, שהלך כאן לעשות צדקה : להביא את הגר, ומשפט – לעשות את הדבר הנכון. להגר לא מגיע עונש, היא לא צריכה לסבול, ועל כן הוא מחזירה לאברהם, ואברהם מסכים למעשהו. בזכות מעשה זה הקב"ה מרבה את זרעו של אברהם³³, ונולדים לו שישה בנים ובני בנים³⁴.

נוסף על כך, סבור אני שניתן ללמוד מהמקרה דנן משמעות חינוכית נוספת, והיא שהאדם אינו צריך למנוע מעצמו דברים שהוא מאוד רוצה לעשות, בעקבות סיכוי קלוש שהמצב ידרדר. שהרי לאור האמור לעיל, יש להניח שייטכן ואברהם רצה להחזיר אליו את הגר לאחר גירושה, אולם החליט להימנע מכך בעקבות החשש שלמרות כל ההבהרות שיצחק הוא יורשו היחיד, עצם המעשה של החזרת ישמעאל עלול ליצור ויכוחים בעתיד לגבי עניין ירושת הארץ בין צאצאיהם. על כן, אפשר לומר שהסוברים שקטורה הייתה הגר בעצם גורסים שהיה עליו לקחת את הסיכון הזה. סוף דבר, ייתכן ויש עוד מסרים למכביר אשר נלמדים ממשמעות דעתם של חז"ל במחלוקת זאת. אך נדמה לי כי המסר אותו היה ברצוני להעביר, הועבר : גם אם על פניו יש מחלוקות נוקבות ואפילו קוטביות בדברי חכמינו - כלל ושלל הדעות יכולות לדור יחד בכפיפה אחת, שהרי "אלו ואלו דברי אלוקים חיים".

2. מדוע אברהם נשא את קטורה לאישה לעת זקנתו

והוליד את בני קטורה?

כאמור, לאחר שאברהם נשא את קטורה, הכתוב ממשיך לתאר כי נולדו לו ממנה שישה ילדים : "ותלד לו את זמרון ואת יקשן ואת מדין ואת ישבק ואת שוח ... כל אלה בני קטורה" (בר' כ"ה, א-ד). פסוקים אלו מעלים תמיהה : מה ראה אברהם לשאת אישה נוספת בגיל כה מבוגר? נראה להניח מן הפסוקים, שכל עיקרם של נישואי אברהם לקטורה, לא היו אלא כדי להוליד ממנה בנים נוספים. כך גם נאמר במדרש : "אם היו לך בנים בנערותך, קח לך אשה בזקנותך והעמיד בנים. וממי אתה למד? מאברהם, שהיו לו בנים בנערותו ולקח אשה בזקנותו, והעמיד בנים" (בראשית רבה סא, ג). ברם, ישנו קושי ענייני מהמשך הפסוקים : "ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנות, וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי, קדמה אל ארץ קדם" (שם, ה-ו). אם כן, נשאלת השאלה : מה הטעם להוליד עוד בנים, כאשר בסופו של דבר אברהם משלח אותם

³³ יושם לב, כי הרב צוקרמן מעלה על נס את מעשיו הטובים של יצחק, אשר מיוזמתו כיתת רגליו והלך להחזיר לאביו את הגר אימו החורגת, ומסיק שבזכות זאת אברהם זכה לנס של הולדת בנים נוספים בגיל כה מבוגר. עם זאת, העמקה רחבה בעניין זה, הכוללת תשובות נוספות לשאלת נס ההולדה מקטורה בגיל מבוגר, מובאת בחלק השלישי של המאמר.

³⁴ א' צוקרמן, לוחות אבן (בראשית), עמ' 130.

כדרך ששילח את ישמעאל לפניו³⁵? ומתוך כך, ניתן לשאול גם שאלה כללית יותר: **מדוע אברהם נשא את קטורה לאישה לעת זקנתו?**³⁶ והרי כבר הובטח לו שיצחק יהיה בנו הממשיך³⁷. אם כן, מה הטעם להולדת צאצאים רבים נוספים ולגרשם?

1.2 להרבות זרעו ולקיים את תפקידו כ-"אב המון גויים"

קודם כל, יש לציין שישנה דעה האומרת כי אברהם החליט לשאת את קטורה מכיון שקינא ביצחק בנו לאחר נישואיו לרבקה³⁸, והלך אחרי כוח התאוה. אולם האברבנאל דוחה סברה זו: "האם נאמר מפני שראה יצחק מצחק את רבקה אשתו כשלקחה, עבר עליו רוח קנאה, ולקח גם הוא אשה כבנו והוליד ממנה? ויצחק לא הוליד מעשרים שנה אחר שלקחה. הנה זה באמת יהיה לאברהם קדוש ה', פועל מגונה ובלתי מסכים אל שלמותו" (אברבנאל, בר' כ"ה, דרוש ראשון³⁹).

לפי האברבנאל, לא ניתן לטעון כך, כיון שראשית, זוהי "תווית" לא ראויה להדביק לאברהם, קדוש ה', וזאת אף ללא סיבה מוצדקת. ושנית, הרי מלקיחת רבקה ועד לידת עשיו ויעקב עברו כעשרים שנה⁴⁰, לכן אין זה הגיוני שאברהם קינא בבנו יצחק אשר הוליד ילדים, ובעקבות זאת לקח את קטורה לאישה כדי להוליד ממנה ילדים נוספים. אשר על כן מבואר באברבנאל כי: "הש"י (=ה' יתברך – ש"י) העיר את רוח אברהם לעשות כן" בעקבות מספר סיבות, והסיבה הראשונה היא כדי:

"לקיים דברו אשר אמר: 'ונתתיך לגוים כי אב המון גוים נתתיך' (בר' י"ז, ה-ו), וזה יוכיח שהיו עתידין לצאת ממנו גוים שונים ואומות מתחלפות זו מזו, ולכך הוצרך לקחת את קטורה, כדי להוליד ממנה את האומות אשר זכר לקיים היעוד האלהי, אף על פי שהיה זקן, משום שנאמר: 'בבקר זרע זרעך ולערב אל תנח ידיך' (קה' י"א, ו)".

על פי תשובתו הראשונה של האברבנאל, אברהם עשה זאת על מנת לקיים את תפקידו כ"אב המון גויים" שהצטווה מפי הקב"ה⁴¹. ניתן להרחיב ולומר, בהסתמך על דברי המדרש: "ושלש נשים נשא אברהם: שרה בתו של שם, קטורה בתו של יפת, הגר בתו של חם" (ילקוט שמעוני איוב רמז, תתקד), שכדי לקיים את ציווי "אב המון גוים", אברהם בחר לשאת אישה מכל גווי האוכלוסייה האנושית

³⁵ בר' כ"א, יד.

³⁶ יש לציין, שאת השאלה הנ"ל שאל גם האברבנאל בפירושו לתורה, והביא עליה שישה תירושים שונים, מקצתם עיקריים וחשובים יותר ומקצתם פחות. על כן, למרות שישנם פרשנים קדומים יותר אשר ענו לשאלה לעיל, למען הסדר אביא קודם כל את כל תשובות האברבנאל בסדר כרונולוגי וקוהרנטי, ואצרך לכל תשובה שלו בנפרד תשובות פרשנים קדומים יותר או פחות, אשר התייחסו גם הם לתשובה הספציפית הזו. לאחר מכן, אביא בסדר כרונולוגי תשובות של מדרשים ופרשנים נוספים אשר עסקו בכך.

³⁷ שם, יב.

³⁸ לפי פירוש רש"י, אשר מסביר את דעת רבא בגמרא הדורשת את סמיכות עניין הגעת רבקה לנישואי אברהם לקטורה (בבא קמא דף צ"ב, ע"ב).

³⁹ כל הציטוטים מדברי האברבנאל מכאן ואילך יהיו ממקור זה.

⁴⁰ הרי יצחק ורבקה התחתנו כאשר יצחק היה בן ארבעים (בר' כ"ה, כ), ועשיו ויעקב נולדו כאשר יצחק היה בן שישים (שם, כו).

⁴¹ כך גם מבאר הרמ"ד וואלי: "ונישואים אלו היו מן השמים, כדי שיתקיים מה שאמר הקב"ה לאברהם: כי אב המון גוים נתתיך, שהרי ילדה לו קטורה כל הבנים הנזכרים בסמוך שהיו ראשי אומות" ("אור עולם", בר' כ"ה, א-ה).

אשר נשארה מבניו של נח לאחר המבול, ובכך להפוך לאב אוניברסלי לכל הגזעים של המין האנושי. כאמור, קטורה היא אחת מצאצאיו של יפת בן נח, החלק האחרון ב"פאזל" לקיום הייעוד האלוהי של העמדת האומות מזרע אברהם.

הרב יעקב מדין מוסיף נופך משלו לתירוץ זה. להלן דבריו:

"בברית המילה ניתנה לאברהם ארץ כנען, והיא תינתן לזרעו של יצחק - ליעקב - ובה עתיד להתיישב זרעו של יעקב ... אך עם אברהם נכרתה גם ברית בין הבתרים, ובה אין מדובר על ארץ כנען אלא על "הארץ" - מנהר מצרים ועד הנהר הגדול נהר פרת ... אמנם, אין בכוחו של עם ישראל לאכלס את השטחים הנרחבים של ארץ זו ואת מדברותיה הגדולים, עד שיקיים ה' את ברכתו, ויוסיף עלינו אלף פעמים על מספרנו ערב הכניסה לארץ (דב' א', יא), כששים ריבוא נפש כפול אלף"⁴².

חיזוק לדבריו, ניתן למצוא בדברי הקב"ה לאברהם: "ונברכו בך כל משפחות האדמה" (בר' י"ב, ג) - לפי פרשנים אחדים זהו לשון ברכה (למשל לפי רש"י, אב"ע ורד"ק, שם), אבל לפי פירוש רשב"ם (במקבילה לברכה זו, ברכת יצחק ליעקב אשר מכילה את המילים הללו בדיוק), מסתמנת הבנה אחרת למשפט זה: "לשון מברך ומרכיב. כלומר, יתערבו במשפחתך משפחות האדמה" (רשב"ם, שם כ"ח, יד). אם כן, נראה שזוהי הסיבה לכך שאברהם הוליד בנים רבים ושילחם מעל יצחק בנו. את ישמעאל שילח אברהם למדבר סיני, ואת בני קטורה הוא שילח למדבר המזרחי, המשתרע עד לארץ הפרת. כך ניסה אברהם בעצם למלא את הארץ שבין נהר מצרים לבין נהר פרת במספר רב של בנים: בני ישמעאל, בני קטורה, אדום ובני לוט, עמון ומואב, שגם הם ייחשבו על זרע אברהם. כל הצאצאים הללו יגורו בארץ שבין נהר מצרים לנהר פרת. אך בנחלה הקדושה, בארץ כנען, יגור יצחק בלבד, זאת בהתאם להסכם שנכרת עם הקב"ה במעמד ברית המילה.

למיטב הבנתי, ניתן למצוא סמך נוסף לקיום הבטחת "אב המון גויים" של הקב"ה לאברהם, בדברי המדרש הטוען כי אברהם חידש שלושים משפחות שאבדו בדור הפלגה:

"ויפץ ה' אותם משם על פני כל הארץ (בר' י"א, ח) - רבנן אמרי: אין יופץ אלא יופץ, הציף עליהן הים, והציף ל' משפחות מהן. רבי לוי אמר: אין לך צרה באה לאדם, שאין לאחרים בה ריוח, אותן ל' משפחות מהיכן עמדו? מאברהם: שש עשרה מקטורה, ושתיים עשרה מישמעאל, ואלו תרתין חורנייתא (ואילו הן השתיים האחרות? - ש"י) ויאמר ה' לה שני גוים בבטנך (בר' כ"ה, כג) (בראשית רבה לח, י).

על פי האמור לעיל, שלושים המשפחות שיצאו מאברהם: מבני ישמעאל, מבני קטורה ומבני יצחק, מילאו את מקומם של שלושים המשפחות של דור הפלגה שהוצפו (במקום הופצו) ונאבדו במעין מבול משני שבא על ערים מסוימות בארץ שנער.

גם הרלב"ג, הרד"ק והנצי"ב בפירושיהם לתורה הלכו בנתיב זהה. הרד"ק גרס כי אברהם לקח את קטורה על מנת:

"להוליד ג"כ להרבות זרעו בעולם, ולא הקפיד בזו מאיזה עם ומאיזה משפחה תהיה כיון שזרעו המיוחד שהוא יצחק היה מאשה שהיתה ממש ממשפחתו ... והגר היתה אשה לאברהם ... וקטורה גם כן היתה לו לאשה ... ומלבד אלו היו לו [פילגשים שהיו לו]⁴³ מהם

⁴² יי מדין, כי קרוב אליך (בראשית), עמ' 192-194.

⁴³ תוספת זו מובאת במהדורת "תורת חיים", ירושלים תשנ"ג.

בנים ולא זכר אלא בני הנשים, והנשים היו בנשואין בחופה ובמשתה, והפילגשים ביחוד לבד שהיו מיוחדת לו למשכבו" (רד"ק, בר' כ"ה, א).

הנה כי כן, מבואר ברד"ק שאברהם לקח אישה נוספת משום שרצה להרבות את זרעו בעולם. ולא זו אף זו, רד"ק איננו מוציא מכלל אפשרות כי היו לאברהם עוד פילגשים נוספות כדי שיוכל לממש את מטרתו, והן אכן ילדו לו ילדים נוספים, אבל ילדים אלו לא נזכרו בכתוב, משום שלא היו בני נשותיו.

זאת ועוד, הנצי"ב מפרש שאברהם עשה זאת: "משום מצוות שבת"⁴⁴, שאין לזה שיעור אפילו באופן שלא יהיו הבנים נקראים על שמו" ("העמק דבר", שם).

2.2 העברת מסר לאחרים

כפי שצינתי לעיל, ישנן תשובות נוספות של האברבנאל. כל תשובה שונה ועומדת בפני עצמה, אך נראה כי "חוט השני" העובר בין כל תשובותיו הנוספות, הינו שבמעשים אלו אברהם ניסה להעביר מסר לאנשים אחרים, יחידים או כקבוצה. להלן תשובותיו:

"הנה אחרי מצות המילה החליף כוח העלה אבר כנשרים, ובזקנתו וישישותו לקח אשה והוליד בנים רבים, להודיע ש'קווי ה' יחליפו כוח' (יש' מ', לא)". כלומר, הסיבה השנייה אליבא דאברבנאל, היא להראות לסביבתו שברית המילה בעצם חיזקה את אברהם, מתוקף היותה מצווה, ולא החלישה אותו כפי שכנראה מרבית העולם חשב.

ניתן למצוא עוד תירוץ בכיוון דומה לתשובה הנ"ל בדבריו של הרב אברהם צוקרמן, אשר טוען: "שהיות שליציני הדור ריננו שמאבימלך נתעברה שרה (מדרש תנחומא תולדות, א), לקח אברהם אישה נוספת כדי להוכיח שעדיין בכוחו להוליד ילדים"⁴⁵. זאת אומרת, שאברהם הוצרך להוליד ילדים נוספים, על מנת להעביר מסר לשאר הגויים שיבינו שעדיין בכוחו להוליד ילדים, ובכך הצליח לסתום את טענותיהם, שאבימלך הוא בעצם אביו הביולוגי של יצחק, ולא אברהם. תשובותיו השלישית והשישית של האברבנאל די דומות, ולכן אחברן יחד. לדעת האברבנאל, אברהם עשה זאת בעבור ישמעאל. זאת כדי "למלא את פיו מים", ולגרום לכך שלא ישנא את יצחק מכיון שגורש בסיבתו, וזה לשונו:

"ישמעאל היה מתנשא לאמור שגם הוא היה בן אברהם ... ולכן יהיה יורש בנכסיו כיצחק. ולכך רצה השם שאחרי מות שרה יקח אשה אחרת קטורה, ויוליד ממנה שישה בנים, כי בזה יסכר פיו של ישמעאל, להיותם כולם בני אברהם כמוהו. ואמם היה יותר ראוי שתחשב לאשת אברהם, אחרי שלקחה אחרי מות שרה, מהגר שהייתה בחייה ושפחתה ... ואין ספק שישמעאל הייתה לו שנאה רבה עם יצחק, מפני שבעבורו גורש מביתו ... ומפני זה רצה אברהם להוליד בנים אחרים, כדי שיגרשם מביתו מארצו כאשר גורש ישמעאל, כי בזה תסתלק חמת ישמעאל, ויחשוב שגירשו לא היה מלבד מפאת שרה, אלא שמאת ה' הייתה זאת, שישאר יצחק עיקר הבית ויירש אותה הוא ולא אחר ... ואין ספק אצלי שגם לישמעאל נתן מתנות, כי הוא מכלל בני הפילגשים. ולכן נשאר יצחק וישמעאל אחים ורעים".

⁴⁴ ע"פ הפסוק: "לא תוהו בראה לשבת יצרה" (יש' מ"ה, יח) – צריך להעמיד צאצאים הרבה.

⁴⁵ א' צוקרמן, לוחות אבן (בראשית), עמ' 130.

זאת אומרת, אברהם בכוונה לקח לעצמו אישה נוספת לאחר ששרה מתה הוליד ממנה עוד בנים, ועם כל זאת גירשם כמו שגירש את ישמעאל בן האמה. זאת כדי לבטל את קנאת ישמעאל ביצחק, ולגרום לו להבין שגירושו היה כתוצאה מציווי אלוהי, ובכך לגרום שלא תיפול ביניהם לא קנאה ולא תחרות, אלא יחסי אהבה ורעות.

מתשובתו הרביעית של האברבנאל, ניתן להסיק כי אברהם עשה זאת על מנת להודיע את חשיבותו של הזיווג הראשון על פני הזיווג השני של האדם:

"אמנם בזיווג השני, שעשה אברהם לעצמו, לא חשש לדבר מזה (=לקחת אישה מבנות הכנעני –

שי"י), כי הנה לקח אשה ושמה קטורה, ואין ספק שהייתה מבנות הכנעני, או פלשתית או

הייתה מצרית, ולא הייתה ממשפחתו ולא מארצו, לפי שלא חשש בזה כי אם בזיווג הראשון

שלו ושל יצחק בנו, שעליו כרת הברית, לא בזיווג השני שעשה לעצמו".

ולבסוף, התשובה החמישית לפי האברבנאל היא, שאברהם עשה זאת על מנת להעביר מסר ליצחק:

"כדי להראות את יצחק בנו שאהבת עולם אהבו ... כי הנה עם היות שבני הזקונים יאהבם

אדם יותר משאר הבנים הראשונים, כל שכן בהיות אמם מתה, הנה לאברהם לא היה בן

מבני הזקונים שנתן לו כל אשר לו, אלא ליצחק, להיותו עיקר ביתו ועיקר זרעו ויורש

הבטחותיו, באופן שלשעת מותו לא נשאר לנגד עיניו ולירש ביתו כי אם יצחק".

דהיינו, כלל ידוע הוא שאבא אוהב את בן זקונו הקטן. על כן, אברהם בכוונה הוליד בני זקונים

לאחר יצחק, וכדי להראות ולהוכיח את אהבתו ליצחק, הוא גירשם מביתו, כדי שיצחק ייהפך ליורש

הבלעדי של זרע אברהם.

3.2 "לא טוב היות האדם לבדו"

תשובה נוספת לשאלה הנ"ל, ניתן למצוא בפירושו של הנצי"ב⁴⁶: "משום לא טוב היות האדם לבדו"

("העמק דבר", בר' כ"ה, א). בדרך זו ובהתבסס על המדרש, ביאר גם רש"י הירש, אשר סבר כי:

"אין להתפלא על כך שאברהם חזר ונשא אישה. הוא חי עוד שלשים וחמש שנה, וזה עולה

על האורך הממוצע של חיי נישואין בימינו. נוסף על כך, לדברי חכמינו, אין האיש שלם

כשהוא שרוי בלא אישה (בראשית רבה יז, ב). לעולם תפקיד האדם גדול מכדי שיוכל האחד

לבדו למלא אותו בשלמות" (רש"י הירש, שם).

לפיכך, לפי הרש"י הירש והנצי"ב, אשר מתבססים על דברי חז"ל, כל אדם חייב לכתחילה להינשא

בשנית, במידה ואשתו מתה לפניו, וצפויות לו עוד שנים לא מעטות לחיות.

על דבריהם לעיל, ניתן לצרף את דברי רד"ק⁴⁷, הגורס כי אברהם "הוסיף לקחת עוד אשה כי כבר

היו לו שנים ועוד הוסיף ולקח השלישית כדי לשמשו לעת זקנותו" (רד"ק, שם). נדמה כי הרד"ק

הוסיף טיעון פרקטי ללקיחתה של קטורה: בעקבות עזרתה של אשתו החדשה, אברהם יוכל לחיות

ביתר קלות ונוחות בערוב ימיו⁴⁸.

⁴⁶ אשר פירושו שהבאתי לעיל, הוא רק השני בין שני פירושו.

⁴⁷ אשר פירושו שהבאתי לעיל, הוא רק השני בין שני פירושו.

⁴⁸ פירשתי את המילה "לשמשו" במובן של עשיית עבודה לסיפוק צרכי אדם אחר, אך יש להעיר כי אולי ניתן לפרש זאת גם במובן של תשמיש, בהתבסס על דברי המדרש: "אפילו התאווה בטלה, כל הדברים הללו מגיעין לזקן, אבל אברהם אע"פ שכתבו בו 'ואברהם זקן' (בר' כ"ד, א), לא בטלה תאוותו, שנאמר: 'ויסוף אברם ויקח אשה' (שם כ"ה, א)" (תנחומא

4.2 "על פי הדיבור נשאה"

עוד יש לתרץ, לפי דברי הרש"ר הירש, אשר מציין את דעת רבי יהודה במדרש, הסובר כי אברהם נשא את קטורה "על פי הדיבור" (בראשית רבה סא, ד), אך מרחיב מעט את היריעה וגורס שדבר זה היה: "באותה גזרה אלקית, שציותה עליו קודם לכן לשמוע בקול שרה הדורשת את שילוחה" (רש"ר הירש, בר' כ"ה, א). דהיינו, רש"ר הירש טוען כי אברהם נשא את קטורה בציוויו של ה' בהוראת שעה, ולכן אין כאן שאלה על אברהם. בנוסף, משמע מדבריו שמעשה זה בא לשבחו של אברהם שלא הרחרח אחר מידותיו של הקב"ה. גם רבנו אברהם בן הרמב"ם גורס כי הסיבה ללקיחתה של קטורה היתה צו אלוהי, ואף מעלה השערה כי זו היתה: "גזרת וסיבוב האל כדי לחזק את הנס (=של הולדה בגיל מאוחר – ש"י) ... ונולדו לו כמה בנים כאשר כבר היה יותר מן מאה וארבעים שנה" (רבנו אברהם בן הרמב"ם, שם).

על כן, נשאלת השאלה: אם אברהם אכן נשא את קטורה "על פי הדיבור", מדוע אין זה נכתב במקרא במפורש? ניתן לענות על כך מדברי הרב משה בלייכר, המסביר כי:

"מאז עקדת יצחק, לא מוצאים עוד דיבורים אלוהיים מפורשים לאברהם. יש מקום לומר שהסיבה לכך היא, שבעקדת יצחק הגיע אברהם למדרגה מוחלטת בראת ה' ובאהבתו, עד כי איננו זקוק עוד לדיבור אלוהי חיצוני. הקול האלוהי בוקע באופן טבעי, כמעין המתגבר, מתוכו ממש"⁴⁹.

נמצא אפוא כי אין במקרא מקום שבו ה' מצווה את אברהם לקחת את קטורה, אולם נראה כי חז"ל הצליחו למצוא לכך רמז בפסוקים: "מלכי עמים ממנה יהיו" (בר' י"ז, טז) - אמר רבי חמא ברבי חנינא: מכאן דרש אברהם והחזיר את קטורה" (בראשית רבה מז, ב). אך עדיין קשה: כיצד ניתן ללמוד ממילים אלו של ה' לאברהם, אשר עוסקות בשינוי שמה של שרה, על הציווי לקחת את קטורה? על כך, משיב הרב ברוך רוזנבלום אשר מדייק בלשון הפסוק, ומסביר כי:

"כדי להבין את דברי המדרש, יש לעיין בכתוב שם. הבורא יתברך משנה שם שרי לשרה, ואומר: 'וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן, וברכתיה והיתה לגוים, מלכי עמים ממנה יהיו' (בר' י"ז, טז). כל המפרשים, פה אחד, מפרשים את כל הפסוק לעניין שרה. 'וברכתי אותה', בבן. 'וברכתי' בהנחתו, או בזרעו אחריו, או בגידולו בנקל, כל אחד כפירוש. נראה שבכך התקשה המדרש, בכפל המילים: 'וברכתי אותה, וברכתיה'. ופירש שתחילת הדברים על שרה: 'וברכתי אותה, וגם נתתי ממנה לך בן'. וסופם, על הגר: 'וברכתיה, והיתה לגוים' [אלו נשיאי ישמעאל], מלכי עמים ממנה יהיו' [אלו זמרן ויקשן מדן ומדין ישבק ושוח וצאצאיהם]⁵⁰.

בעלי התוספות בפירושם לתורה, מציינים גם הם שמובא במדרש שאברהם לקח את קטורה על פי ציווי ה', אך מביאים את קושיתו של רבי יהודה החסיד: "כיון שעל פי הדבר היה, למה היו הבנים רעים"? הרי בהמשך הפסוקים מתואר שאברהם גירש אותם, וגם מהמשך המקרא מובא שצאצאי

חיי שרה, ז). יחד עם זאת, ראוי להדגיש את ביקורתו של אברנאל כלפי אלו החושבים שהסיבה שאברהם לקח את קטורה לאישה הייתה משום כוח התאוה, כמובא בסעיף 1.2.

⁴⁹ מ' בלייכר, פחד יצחק, עמ' 275.

⁵⁰ ב' רוזנבלום, ברוך יאמר - בראשית, עמ' 504.

קטורה לא קיימו את התורה, כמצופה מבני אברהם. על כן, אם נאמר שלידתם הייתה בציווי ה', כיצד זה ייתכן? כך מתורץ מדברי רבי יהודה החסיד:

"כבר נגזרה גזרה זו שיצאו רשעים מאברהם. אמר הקב"ה מאחר שגזרה זו היא מלפני מוטב שיצאו מקטורה ולא ינחלו עם יצחק ושלא יתחתנו בזרע יצחק דכתיב: 'כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים' (תה' קכ"ה, ג). ולכן 'וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי' (בר' כ"ה, ו). כל הפורענות שעתיד לבוא על ישראל, יבא עליהם, ויירשו ישראל את חלקם בג"ע (=גן עדן – ש"י)" ("הדר זקנים", בר' כ"ה, א).

כלומר, שכבר נגזרה גזרה שלאברהם יהיו צאצאים רשעים, לכן עדיף שהם ייצאו מצאצאי קטורה ולא מצאצאי יצחק, ובכך צאצאי יצחק לא יקבלו את "מקל החובלים" של הקב"ה.

5.2 חשיבה לטווח ארוך

לפי הבנתי, ישנה תשובה נוספת אותה ניתן למצוא בין השיטין בפירושו של רמב"ן, אודות סוגית נשותיהם של בני יעקב. הרמב"ן אינו מתייחס במישרין לשאלה לעיל בפסקת הפתיחה, אך חושבני שניתן להסיק מפירושו כיוון חשיבה פרקטי הנועד לשמר את שושלת זרעו של יצחק, ולאחר מכן של יעקב. וזה תורף דבריו:

"בני יעקב ישתמרו מלישא כנעניות כאשר צוה אביהם יצחק גם אברהם, וכן הזכירו בגמרא במסכת פסחים, והיו נשים מצריות עמוניות מואביות ומיוחסות בני ישמעאל ובני קטורה" (רמב"ן, בר' ל"ח, ב).

נראה אפוא מדברי הרמב"ן, שאחת המטרות של אברהם בהולדת צאצאים נוספים לאחר הולדת יצחק, נבעה מתוך "חשיבה לטווח ארוך": על מנת שצאצאיו של יצחק, הזרע הנבחר, יוכלו להינשא לבנותיהן. כיון שכך, הם לא יצטרכו לקחת נשים כנעניות ולהוליד מהן ילדים. צידוד למסקנתו, ניתן למצוא מהעובדה שמשו רבנו לקח את ציפורה לאשה, שהיא הייתה מבנות מדין⁵¹, ומדין כידוע שייך לצאצאי קטורה.

רבי יהודה החסיד נותן הסבר נוסף המתאים לרעיון זה, ואף מגדיל את טווח הראייה לרחוק של אברהם. לדבריו⁵², אברהם עשה זאת כדי: "שיצאו ממנו אומות שיעבדו את ישראל לימות המשיח, שנאמר: 'בכרי מדין ועיפה זרעו זרעכם וירעו צאנכם' (יש' מ"ג, סו)" ("הדר זקנים", בר' כ"ה, א). זאת אומרת, שמטרה נוספת להולדת בני קטורה, הינה כדי שצאצאיהם יעבדו את עם ישראל לעתיד לבוא.

דברים דומים ל-"חשיבה לטווח הארוך" ניתן למצוא בפירושו של הרב מרדכי כהן, אשר מביא את המדרש שגרס כי אברהם נשא שלוש נשים משלושת ילדיו של נח⁵³, ומסביר שאברהם עשה זאת: "לפי שמאלו נפרדו שבעים אומות וצפה שעתידין ישראל להגלות ביניהם, לזה לקח אשה מכל אחד כדי שיהיה קורבה ביניהם, אולי ירחמו עליהם מחמת הקורבה"⁵⁴. כך, אליבא דאברהם, יהיה סיכוי גדול יותר לזרעו של יצחק להשמר מפורענויות הגלות.

⁵¹ שמי' ב', כב.

⁵² אשר מובאים גם כן בפירוש בעלי התוספות לתורה, מיד לאחר התירוץ הראשון אשר הובא בסעיף 4.2.

⁵³ כמובא בסעיף 1.2.

⁵⁴ מ' כהן, שפתי כהן (בראשית), עמ' 95.

6.2 קיום מצוות פרו ורבו

ניתן להציע תירוץ נוסף, מתוך עיון בתשובתו של הרב יוסף ענגיל, אשר מקשה כיצד אברהם יכול היה לשאת שוב את הגר⁵⁵ (היות והוא היה כהן⁵⁶), והרי ידוע שיש איסור מן התורה לכהן להתחתן עם גרושה⁵⁷), ומשיב על כך:

"ויש לומר דהפריק דר' אליעזר אתי למאן דאמר דלא היתה לו בת עדיין ... ועל כן שפיר נשאה משום מצות פריה ורביה, מטעם עשה דוחה דלא תעשה, ונהי דאפשר באחרת, יש לומר דלא מצא אחרת הגונה, ואף על גב דמקיימין פריה ורביה גם כשיש לו בנים מאינה הגונה, עם כל זה יש לומר, דעל אינה הגונה ליכא מצוה כלל לישא אותה ... ורק הגר דהיתה הגונה, כיון דקטורה זו הגר, ואקטורה דרשינן במדרש, שהיו מעשיה נאים כקטורת, על כן שפיר רמיא מצוה עליה לישא אותה, ושפיר נשאה מטעם עשה דוחה דלא תעשה. ועוד יש לומר בפשיטות, דלא מצא אשה אשר רצונה להתגייר, ושפיר לא היה יכול לקיים המצווה רק בה, וזה פשוט"⁵⁸.

אם כן, לפי הרב ענגיל, הואיל ועדיין לא הייתה לאברהם בת⁵⁹, הוא לא קיים את מצות פרו ורבו⁶⁰. לכן, הוא החזיר את הגר ולקח אותה שוב לאישה כדי לקיים את המצווה הזו. הרי אברהם קיים את כל התורה כולה⁶¹ רק ממידת חסידות וכאינו מצווה ועושה (כולל האיסור לכהן להחזיר את גרושתו ולשאת שפחה משוחררת וגירות), אבל היה מחויב מן הדין במצוות פריה ורביה⁶². על כן, ניתן לומר כי מצוות הידורו בקיום כל התורה נדחתה על ידי מצוות העשה של פרו ורבו שהצטווה בה, וכך יכול היה אברהם לשאת את הגר מחדש.

בשולי דבריו, הרב ענגיל מעלה השערה נוספת מדוע אברהם לקח את קטורה ולא אישה אחרת, והיא שמא הוא איננו מצא אישה הגונה אחרת שתואות להתגייר ולהתחתן עימו בגילו המופלג מלבדה, ולכן הוצרך להתחתן מחדש דווקא עם הגר.

יצוין, כי גם הרב אברהם צוקרמן נתן הסבר משלו לשאלה לעיל, ברוח הדברים של הרב ענגיל. וזה לשונו: "אברהם שקיים את כל התורה כולה, קיים גם את הציווי "פרו ורבו", אף שידע שבניו לא יהיו ממשיכי דרכו, אך ידע שזה הציווי שמוטל עליו ולא הכניס את עצמו לחשבונותיו של הקב"ה"⁶³.

⁵⁵ לפי דעתו של רבי במדרש, הגורס כי: "היא הגר היא קטורה" (תנחומא חיי שרה, ח). וכן מובא גם במדרש בראשית רבה סא, ד.

⁵⁶ נדרים דף ל"ב, ע"ב.

⁵⁷ וי' כ"א, ז.

⁵⁸ יי ענגיל, תפארת יוסף, עמ' 248-249.

⁵⁹ ואף שאמרו שהייתה לאברהם בת ושמה היה בכל (בבא בתרא דף ט"ז, ע"ב, וכן רמב"ן בר' כ"ד, א), ניתן להשיב שבת זו נפטרה ביחד עם שרה אשתו. כך גרס הרב משה יהושע דיסקין, אשר למד זאת מן ה-י' הקטנה בפסוק: "ויבא אברהם לספד לשרה ולבכיתה" (בר' כ"ג, ב), הבא לרמז כי "שמע שמתה בתה גם כן, והיה בוכה על הבת גם כן" ("מהרי"ל דיסקין על התורה", פרשת חיי שרה). הרב יהודה זרחיה סגל (שו"ת "צמח יהודה" ח"ה סימן כא) מנמק פטירה זו בכך ששרה לקחה אותה עמה לנן עדן כדי שתשמש אותה שם. ה"כתב סופר" (שו"ת "יורה דעה" סימן קטו) מבאר לפי דעתו, שבכל נולדה רק במענה לליצני הדור להוכיח את הנס שקרה בשרה, ממילא לאחר שהוכחה ליצנותם אין עוד צורך בבת זו, ולכן היא נפטרה.

⁶⁰ שהרי מצוות פריה ורביה מצריכה הבאת בן ובת (ע"פ יבמות דף ס"א, ע"א).

⁶¹ יומא דף כ"ח, ע"ב.

⁶² בר' ט', א, וכן סנהדרין דף נ"ט, ע"ב.

⁶³ א' צוקרמן, לוחות אבן (בראשית), עמ' 130.

7.2 תורת הסוד

דרך פרשנית אחרת לשאלה לעיל המבוססת על תורת הקבלה, מובאת בדברי החיד"א, אשר מודה כי התקשה כיצד אברהם הוליד את בני קטורה לאחר שכבר הוליד את יצחק, ואלה דבריו:

"ימים רבים הוקשה לי לפי מה שאמרו רז"ל שהסיגים שהיו באאע"ה (=באברהם אבינו עליו השלום – ש"י) מכח תרח ואמתלאי הלכו להגר ונשאר זך ונקי ואז הוליד את יצחק נקי ובר וקדוש. אם כן אחר כל זה איך הוליד כל אלה מקטורה ועמ"ש בזה קצת בפתח עינים בסנהדרין על דף צ"א. ואחר זמן מצאתי בספר לקוטי תורה הגדול לגורי האר"י זצ"ל כ"י שעמד בחקירה זו ותירץ דבני קטורה הם גבורות מפני שעתידין להיות לישראל עבדים לעתיד לבא עכ"ל והם מפלאות תמים דעים" ("חומת אנך", בר' כ"ה, ב).

אם כן, החיד"א מעיד שמצא תירוץ לקושיתו בדברי האר"י שטען כי "בני קטורה הם גבורות" ודבר זה הוא "מפלאות תמים דעים".

תירוץ נוסף, כנראה גם הוא לפי סתרי התורה, מבואר בפירוש המלבי"ם על התורה. לדבריו, אברהם הוצרך להוליד בנים נוספים מקטורה כדי להוציא מתוכו את ה-"קליפה המאוחרת לפרי"ו⁶⁴:

"כמו שהעץ יש בו עלין וקליפה וגרעינין ופרי, כן במין האנושי ימצא הלב והפרי שהוא מובחר האנושי שבעבורו נשתל כל האילן (=עם ישראל – ש"י) ... והעליון והקליפות, שהם כלל בני אדם גוים ולאומים שצריכים בהכרח לחיות חיים הארציים (=ישמעאל ובני קטורה – ש"י) ... אברהם עם מה שהוליד את יצחק ... הוציא ג"כ (=גם כן – ש"י) עלים וקליפות שיהיו שומרים לפרי, ויש קליפה הקודמת לפרי ... ובערך זה היה ישמעאל שנולד קודם יצחק, ויש קליפה המאוחרת לפרי ובערך זה היו בני קטורה" (מלבי"ם, שם, א).

נראה כי המלבי"ם מתבסס על המדרש: "והיה כעץ שתול אשר פריו יתן בעתו" - זה ישמעאל, ויעלהו לא יבול' - זה יצחק, וכל אשר יעשה יצליח' (תה' א', ג) - אלו בני קטורה" (בראשית רבה סא, א). "אלו בני קטורה - כלומר שהצליחו וגדלו ועשו פרי רב, עד שנבנה מהם כמה אומות בעולם" ("עץ יוסף", שם). יחד עם זאת, בסוף דבריו גורס המלבי"ם כי צאצאי ישמעאל ובני קטורה לא יתייחסו אל אברהם, כיון שהם רק תוספת על העיקר, שהוא זרעו של יצחק.

3. נס הולדת בני קטורה

לפי הנאמר בתורה, לאברהם ושרה היה קושי גדול להוליד ילדים. אברהם מעיד זאת על עצמו, לאחר שהקב"ה מבשר לו שעתיד להיוולד לו בן משרה: "וייפול אברהם על פניו ויצחק, ויאמר בליבו: הלבן מאה שנה ייוולד!! ואם שרה, הבת תשעים שנה תלד?!" (בר' י"ז, יז), וכך גם מובן מדברי שרה לפני בשורת הולדת יצחק: "ותצחק שרה בקרבה לאמר: אחרי בלתי היתה לי עדנה ואדני זקן?!" (שם י"ח, יב), ואף אחרי לידתו: "ותאמר: מי מלל לאברהם היניקה בנים שרה כי ילדתי בן לְזִקְנִי?" (שם כ"א, ז). ניתן להוסיף על כך את דברי רש"י, המסביר כתוצאה מחישוב שנות ההולדה של הדורות הראשונים לבריאת העולם, שאף שאר האנשים בתקופה זו לא היו יכולים להוליד בגיל כה מבוגר:

⁶⁴ וכעין זה מפרש גם הרב יהודה אריה ליב מגור ("שפת אמת" חיי שרה, שנת תר"מ). לדבריו, מעשה החידוש והגדולה של אברהם היה להוסיף "מחול על הקודש". כמו שיש תוספת קדושה לפני השבת, כך יש גם תוספת קדושה לאחר השבת, ואצל אברהם תוספת זו התבטאה בבני קטורה.

"ואע"פ שדורות הראשונים היו מולידין בני ת"ק שנה, בימי אברהם נתמעטו השנים כבר ובא תשות כח בעולם, וצא ולמד מעשרה דורות שמנח ועד אברהם שמיהרו תולדותיהן בני ס' ובני ע"י" (רש"י, שם י"ז, יז).

אם כן, משמע מכך שכתוצאה מגילם המבוגר, אברהם ושרה לא העלו בדעתם שביכולתם להוליד ילדים. כמובן שכנראה כך סברו גם אנשי סביבתם, עד שהיה צורך לכתוב ולהעיד בבירור שאברהם הוליד את יצחק: "לפי שהיו ליצני הדור אומרים מאבימלך נתעברה שרה" (רש"י, שם כ"ה, יט). מאבימלך, ולא מאברהם. טענה זו נבעה מן העניין שכנראה היה ידוע בציבור ששרה שהתה עם אבימלך לילה אחד, לאחר שלקח אותה לארמונו⁶⁵, ולאחר מכן נכנסה להריון, על כן כולם הניחו שאב הילד הוא אבימלך, כיון שאברהם היה בן מאה שנה, ומבוגר מדי מכדי להוליד. בעצם, משמע מכאן שלידתו של יצחק הייתה בגדר נס.

אולם לאחר מות שרה, נכונה לקורא הפתעה של ממש: **בהיות אברהם בן מאה ארבעים שנה לערך**⁶⁶, ארבעים שנה לאחר לידת יצחק, כשהוא "זקן בא בימים"⁶⁷, הוא לקח את קטורה לאישה, והתחיל להוליד בן אחר בן, עד שנולדו לו ממנה עוד שישה בנים⁶⁸. אם כן על פי האמור לעיל, יש לתמוה רבות: מדוע לא היה הדבר לפלא בעיני אברהם ובעיני אחרים, ולא נכתב או נרמז שזהו נס מופלא ומיוחד מן השמים?

1.3 "תוספתו של הקב"ה מרובה על העיקר"

קודם כל, חשוב לציין שכמעט ואין התייחסות לשאלה הנ"ל בפרשני המקרא. אולם ניתן להסיק תשובה לשאלה זו מדברי המדרש להלן:

"בר קפרא אמר: תוספתו של הקדוש ברוך הוא מרובה על העקר - קין עקר, והבל על ידי שהוא תוספת דכתיב: 'ותסף ללדת' (בר' ד', ב), נולד הוא ושתי תאומותיו. יוסף עקר, ובנימן על ידי שכתוב בו תוספת⁶⁹ הוא מעמיד עשרה [בנים - ש"י] ... עקר שניו של איוב לא היו אלא שבעים שנה, נתוסף לו מאה וארבעים שנה⁷⁰ ... עקר מלכותו של יחזקיהו לא היו אלא ארבע עשרה שנה, ונתוסף לו חמש עשרה שנה, שנאמר: 'הנני יוסף על ימך חמש עשרה שנה' (יש' י"ג).

⁶⁵ בר' כ', ב.

⁶⁶ "בן ק"מ שנה היה אברהם אבינו כשנשא את קטורה" (מדרש לקח טוב, בר' כ"ה, א). ובהנחה שפרשיות חייו של אברהם בתורה מסודרות באופן כרונולוגי, ניתן אף לחשב זאת בקלות: יצחק היה בן ארבעים כאשר הוא לקח את רבקה לאישה (בר' כ"ה, כ), ויצחק נולד כאשר אברהם היה בן מאה (שם י"ז, יז).

⁶⁷ שם כ"ד, א.

⁶⁸ ולשיטת רבי נחמיה העמסוני ורבי עקיבא הסוברים כי אם ניתן להבין את הפסוק גם ללא המילה "את", אזי מילה זו באה לרבות דבר מסוים (פסחים דף כ"ב ע"ב, וכן במדרש בראשית רבה כב, ב). וכן לפי הפירוש הטוען כי נולדו עם קין והבל שלוש תאומות, עקב העובדה שהמילה "את" מוזכרת בפסוקים אלו שלוש פעמים: "ותלד את קין ... ותסף ללדת את אחיו את הבל" (בר' ד', א-ב) - כל "את" מתפרש כריבוי, כתאומה של הנולד העיקרי (לפי רש"י, שם). לא מן הנמנע לשער, כי ייתכן וביחד עם בניה של קטורה נולדו לאברהם בנות נוספות, שהרי נכתב: "ותלד לו את זמרן ואת יקשן ואת מדין ואת מדין ואת ישבך ואת שוח" (שם כ"ה, ב) - חמש הזכרות של המילה "את" ללא צורך, שהרי משמעות הפסוק אינה תשתנה בלעדיה. אם כן, לפי שיטה פרשנית זו השאלה לעיל אף מתחזקת ביתר שאת.

⁶⁹ "דכתיב: 'יוסף ה' לי בן אחר' (בר' ל', כד)" ("עץ יוסף", שם). כלומר, כבר בלידתו של יוסף, רחל רצתה עוד ילד נוסף. ⁷⁰ "דכתיב: 'יוסף ה' את כל אשר לאיוב למשנה' (אי' מ"ב, י)" ("עץ יוסף", שם).

ל"ח, ה). ישמעאל עקר, ובני קטורה על ידי שהן לשון תוספת⁷¹: 'ותלד לו את זמרון וגוי' (בר' כ"ה, ב) "' (בראשית רבה סא, ד)⁷².

לפי בר קפרא, אצל כל האנשים המוזכרים לעיל נכתבה בפסוקים לשון תוספת מסוימת, שלאחריה הם קיבלו יותר ממה שקיבלו בתחילה, בין אם מדובר בכמות ילדים או בכמות שנים שנוספו להם. לפיכך, על פי העיקרון שמדרש זה מתווה, ניתן להשיב שהולדת הילדים מקטורה לא הוזכרה בצורה מפורשת בכתוב כנס, כיון שדבר זה כבר היה תוספת על זרעו העיקרי של אברהם, ולפי דרכו של הקב"ה, כתוצאה ממידת רחמיו שאין לה גבול - התוספת מרובה וגדולה יותר מן העיקר⁷³.

2.3 בני קטורה אינם בניו הביולוגיים של אברהם

פירוש יחידי וייחודי, ניתן לראות בדברי הספורנו, הגורס כי קטורה:

"גדלה אותם בביתו. על דרך חמשת בני מיכל אשר ילדה לעדריאל שגדלה אותם שלא היו בניה כלל, כי אמנם אברהם לא הוליד כי אם [את] יצחק וישמעאל כמבואר בדברי הימים" (ספורנו, בר' כ"ה, ב).

אם כן, מבואר בספורנו שבני קטורה כלל לא היו בניו הביולוגיים של אברהם, אלא בניו המאומצים, אותם הוא גידל בביתו לאחר נישואיו לקטורה.

לספורנו יש שתי ראיות לטיעונו המהפכני: ראשית, בספר שמואל ב' נכתב כי למיכל בת שאול היו חמישה בנים (שם"ב כ"א, ח), אולם יחד עם זאת, הכתוב מעיד כי "ולמיכל בת שאול לא היה לה ילד עד יום מותה (שם ו', כג). איך ניתן ליישב סתירה זו? לפי דברי חז"ל, למיכל אכן לא היו ילדים ביולוגיים משלה, אלא היא גידלה את חמשת בניה של אחותה מירב לאחר מותה, ולכן הם נקראו גם על שמה⁷⁴. אם כן, ניתן לטעון אותו הדבר על בני קטורה שנקראו על שם אברהם, משום שגידלם בביתו.

ראיה שנייה לדברי ספורנו, ניתן למצוא בספר דברי הימים א', שם מתואר כי: "בני אברהם יצחק וישמעאל" (דה"א א', כח), ולאחר מכן נכתב: "ובני קטורה פילגש אברהם, ילדה את זמרון ויקשן ומדן ומדין וישבק ושוח, ובני יקשן שבא ודדן" (שם, לב). משמע מכאן, שבני קטורה לא היו בניו הביולוגיים של אברהם, כיון שהכתוב לא מנה אותם ביחד עם ישמעאל ויצחק, וגם ניתן ללמוד זאת עקב העובדה, שהכתוב הדגיש שקטורה היא זו שילדה אותם. דהיינו, הכתוב ייחס את הבנים לאימם ולא לאביהם, כפי שעשה בשאר הפרק בדה"א המוזכר לעיל. בכיוון דומה, ניתן לומר כי רמז נוסף היכול ללמד שהכתוב ייחס את הבנים לאימם, ניתן לראות גם בסיומת הפסוקים המתארים את בניו של אברהם: "כל אלה בני קטורה" (בר' כ"ה, ד), ולא בני אברהם.

ראיה נוספת לפירוש הספורנו, מביא הרב חיים קנייבסקי בשם רבי אהרן ויינטרויב מראדומסק: "ורמז רבי טרפון שקטורה הביאה את בני יוחני בעלה הראשון, שהוא שם מצרי שגור"⁷⁵. פירוש זה

⁷¹ משום שהם נולדו לאחר שכבר היה לאברהם מהגר את ישמעאל, שהיה העיקר מבני הגר "שנולד בעת תאוותו לבנים ועליו התפלל" ("עץ יוסף", שם).

⁷² וכן מובא בשינויי לשון מעטים בשם בר קפרא גם במדרש ילקוט שמעוני מל"ב כ', רמג.

⁷³ יצוין, שגם בעלי התוספות גרסו כך והזכירו את עניין ריבוי התוספת, כאשר נדרשו לפרש את שמו של יוסף ("הדר זקנים", בר' ל', כד). בפירושים הם גם ציטטו את המדרש הנ"ל בשינוי לשון ובקיצור.

⁷⁴ סנהדרין דף י"ט ע"ב.

⁷⁵ ח' קנייבסקי, תורת חיים (בראשית), עמ' 387.

מסתמך על סיפור תמוה במקצת המופיע בגמרא: "בני אחתיה דרבי טרפון הוו יתבי קמיה דרבי טרפון, פתח ואמר: 'יוסף אברהם ויקח אשה ושמה יוחני', אמרי ליה: 'קטורה' כתיב! קרי עליהם: 'בני קטורה'" (זבחים דף ס"ב ע"ב). בני אחותו של רבי טרפון אינם מתרכזים בלימוד, ולפיכך הוא "עושה להם תרגיל" באמצעות שינוי הפסוק על מנת לעורר אותם. וכשהם מתקנים אותו הוא סונט בהם ומכנה אותם "בני קטורה", משום שהם "בני אברהם, אבל לא כזרע יצחק ויעקב"⁷⁶ ולכן "אינן יודעים לדבר בהלכה" (רש"י, שם). ועדיין קשה: מדוע רבי טרפון נקט דווקא בשם "יוחני"? ניתן להבין זאת באמצעות גמרא נוספת⁷⁷ אשר מזכירה את שמותיהם של "יוחנא וממרא" שהיו "ראשי מכשפים של מצרים"⁷⁸. אם כן, נמצא כי השם יוחני הינו שם מצרי, ואולי הייתה אפוא לרבי טרפון מסורת כי זהו בעלה הראשון של קטורה⁷⁹. על כן השערה זו יכולה להתאים לפירוש הספורנו הטוען כי ששת הבנים הללו היו בניה של קטורה מנישואיה הקודמים, ולכן לא היו בניו הביולוגיים של אברהם.

ברם, הגרי"ז סולובייצ'יק חולק על הספורנו, וזוהי טענתו:

"ודבריו (של הספורנו – ש"י) תמוהים מאוד, דעי' בסנהדרין נט ע"ב דמרבינן מקרא דאת בריתי הפר דבני קטורה חייבים במילה ע"ש (ולשי' הרמב"ם פ"י ממלכים ה"ח אף זרעם לדורות חייבים במילה), ואם נימא כהספורנו אמאי מחויבים במילה והלא אינם בני אברהם כלל". לדברי הגרי"ז, הגמרא פוסקת כי בני קטורה חייבים גם הם במצוות ברית מילה, מחמת היותם בני אברהם שנולדו לו לאחר שהוא הצטוו בעצמו על המילה (סנהדרין דף נ"ט ע"ב)⁸⁰, אבל כיצד זה ייתכן אם הם אינם בניו של אברהם אבינו?! על כן משמע מכך שבני קטורה הם בניו הביולוגיים של אברהם, כי אם לא היו אלא בניו המאומצים בלבד, אזי שלא היו מתחייבים הם וצאצאיהם במצוות ברית המילה.

הגרי"ז ממשיך ומתמודד עם ראיתו השנייה של הספורנו:

"צ"ל דקודם שנאמר הציווי 'כי ביצחק יקרא לך זרע', היה חשוב ישמעאל כבן ממש, ורק לאחר הציווי 'כי ביצחק יקרא לך זרע' הופקע ישמעאל מלהיות בנו של אברהם, ורק יצחק נחשב בן אברהם, וזהו כוונת ב' הפסוקים בדה"י, דמש"כ (=שמה שכתוב – ש"י) בתחילה 'בני אברהם יצחק וישמעאל' זהו קודם הציווי 'כי ביצחק יקרא לך זרע', אמנם לאחר הציווי נחשב רק יצחק לבן, ולהכי כתיב 'ויולד אברהם את יצחק' ... ולפי"ז מובן היטב אמאי

⁷⁶ המהרש"א מוסיף שהוא לא קרא להם בני עשו או בני בשמת ואהליבמה, משום שלא רצה לזלזל בכבוד גיסו ואחותו: "דקטורה כשרה הייתה על שם שמעשה נאים כקטורת". ועדיין לקרוא למישהו בני קטורה הוא זלזול "שגם שאתם נימולים, גם בני קטורה נימולים" (מהרש"א, שם).

⁷⁷ מנחות דף פ"ה ע"א.

⁷⁸ רש"י, שם.

⁷⁹ בייחוד לאור הדעה הגורסת כי קטורה הייתה בעצם הגר המצרית, כמובא בפתיחת המאמר בסעיף 1.1.

⁸⁰ אך יש להעיר, כי יש שלוש שיטות בנוגע להבנת כוונת גמרא זו: לשיטת רש"י (שם), הכוונה היא רק לחייב את ששת בני קטורה עצמם במילה, אך כל צאצאיהם פטורים. לשיטת הרא"ש (שם), גם בניהם אחריהם נצטוו על המילה ככל צאצאי אברהם, אך רק עד מתן תורה, שאז ה' הפריד והבדיל בין עם ישראל לבין שאר האומות, ולכן פקע חיובם בברית המילה. ולשיטת הרמב"ם (הלכות מלכים פרק י, הלכות ז-ח), גם כיום צאצאי קטורה חייבים במילה. ולא זו אף זו, לשיטתו אמנם צאצאי ישמעאל אכן אינם מחויבים במילה מעיקר הדין, אבל מאחר שבני ישמעאל התערבו בבני קטורה, בפועל אף בני ישמעאל חייבים למול ביום השמיני. בהקשר לכך, מעניין לציין את דברי הרב יוסף דב סולובייצ'יק ("בית הלוי", פרשת לך לך) הטוען כי אף על פי שבני קטורה חייבים למול עצמם, הם אינם חלק מן הברית שהקב"ה כרת עם בני ישראל בעקבות מצוות המילה. כך יוצא שיש לבני קטורה "מילה", אך אין להם "ברית מילה".

(=מדוע – ש"י) בבני קטורה לא כתיב בני אברהם, דמאחר דבני קטורה נולדו כבר אחרי הציווי א"כ לא נחשבו מעולם לבני אברהם, להכי לא קראם הכתוב בני אברהם, ולעולם י"ל שבאמת נולדו מאברהם, וא"כ אזדא (=הלכה – ש"י) לה ראיית הספורנו" (חידושי הגרי"ז, הוספות פרשת חיי שרה כ"ה, א).

אם כן כפי שמבואר לעיל, ניתן לומר שהציווי שנאמר לאברהם: "כי ביצחק יקרא לך זרע" (בר' כ"א, יב), הוא בעצם "קו פרשת המים" אשר מייחד את יצחק משאר בניו של אברהם. לפני ציווי זה, גם ישמעאל יכול היה להיחשב כבנו ממשיכו של אברהם, אולם לאחר ציווי זה, זכותו של ישמעאל כבנו של אברהם בעצם נשללה ממנו. הגרי"ז מוכיח זאת גם הוא מן הפרק הנזכר בדה"א, מכך שלאחר מניין בני קטורה, נכתב כי: "ויולד אברהם את יצחק" ואז הכתוב ממשיך ומפרט את שושלתו: "בני יצחק עשו וישראל" (דה"א א', לד). בנוסף, הגרי"ז ממשיך ומתיר מדוע בני קטורה התייחסו על שמה ולא על שם אברהם? זאת עקב העובדה שבני קטורה נולדו לאחר הציווי "כי ביצחק יקרא לך זרע", ולכן אינם נחשבו כבניו הממשיכים של אברהם, ומשום כך הכתוב לא ייחסם על שמו של אברהם. בנוסף, חושבני שניתן לטעון הוכחה נוספת כנגד טענת הספורנו, מתוך עיון לשוני בפשט הפסוק: הרי כתוב במפורש: "ותלד לו" (כלומר לאברהם, הנזכר בנושא הפסוק הקודם – ש"י) את זמרון ואת יקשן וכו'" (בר' כ"ה, ב). משמע שקטורה ילדה לאברהם את ששת בניה הנזכרים בפסוקים. אולי זוהי הסיבה לכך, שפירוש הספורנו הינו פירוש יחידי בתוך מגוון הפרשנים אשר עסקו בנושא.

3.3 "אין מוקדם ומאוחר בתורה"

דומה שניתן לומר תשובה נוספת לשאלה הנ"ל, על ידי שימוש בכלל המוכר של "אין מוקדם ומאוחר בתורה"⁸¹, ואז אין כאן קושיה כלל. ברם, סבור אני כי אם אכן כך היה הדבר, אזי היינו מוצאים לכך התייחסות בפרשנים, אך אין התייחסות כזו בנמצא. יוצא דופן הוא שד"ל אשר טוען בנחרצות כי:

"אין ספק, שהיה זה זמן הרבה קודם לכן, ולא אחר מיתת שרה. ואין מוקדם ומאוחר בתורה".

אם כך, נשאלת השאלה: מדוע עניין זה הוזכר בתורה רק כעת? על כך משיב שד"ל:

"כי המתין להזכיר ענין זה אחר כל קורות אברהם וסמוך למיתתו, מפני שאין לו שייכות עם עניני בני ישראל. ולא נכתב אלא להודיע כי ה' ברך את אברהם בריבוי הזרע [ושברכת אב המון גוים נתתיך נתקימה, כי] מלבד ישראל אומות אחרות יצאו ממנו. ולפיכך נכתבו ג"כ בני ישמעאל"⁸² (שד"ל, בר' כ"ה, א).

הנה כי כן, למסקנת שד"ל לקיחת קטורה הייתה לפני פטירת שרה, ויוצא מכאן שכנראה הם נולדו סמוך ללידת יצחק, ולא ארבעים שנה לאחר מכן. אם כך, נמצא שהולדת בני קטורה אינה שונה כל כך מלידתו של יצחק, ולכן נס ההולדה שלהם לא הודגש בכתוב.

חשבתי לומר שאולי ניתן לראות הוכחה לכך מציווי העקדה. כאשר ה' מצווה את אברהם: "קח נא את בנך, את יחידך, אשר אהבת, את יצחק" (בר' כ"ב, ב), ניתן לשאול: מדוע האריכות הזו? הרי אין

⁸¹ המידה הל"א והל"ב בברייתא העוסקת במידות שהתורה נדרשת בהן.

⁸² תולדות ישמעאל נכתבו מיד לאחר פרשיית לקיחת קטורה וצאצאיה (בר' כ"ה, יב-יח).

לאברהם בן אחר, כיון שישמעאל כבר גורש עוד קודם לכן. אולם לשיטתו של שד"ל, לא מן הנמנע להניח שהאריכות בפסוק נבעה כי לאברהם היו עוד ילדים, בני קטורה.

נוסף על כך, לדעתי ניתן לפרש את הפסוקים המזכירים את בני קטורה בספר דברי הימים א' 83 גם בהתאם לטענתו של שד"ל. בתיאור שושלת אברהם נכתב: "ובני קטורה פילגש אברהם ילדה את זמרן ויקשן ומדן ומדין וישבק ושוח, ובני יקשן שבא ודדן" (דה"א א', לב), ולאחר מכן, מתואר כי: "ויולד אברהם את יצחק" (שם, לד). אם כן, משמע מכאן שבני קטורה נולדו לפני יצחק, וזה מסתדר עם פירושו של שד"ל⁸⁴. יש לציין, שדעת שד"ל הינה דעת מיעוט, ולא מצאתי עוד פרשן הסובר כמוהו. לדידי, הסיבה לכך היא משום שניתן להניח כמעט בוודאות, שאברהם לא היה לוקח אישה אחרת בשעה ששרה עודה בחיים, במיוחד לנוכח הצרות והבעיות שהיו למנת חלקו עם הגר ועם ישמעאל בעת ההיא.

4.3 תוצאה והמשך של נס לידת יצחק

נראה ששני הפירושים שהבאתי לעיל, של הספורנו ושל שד"ל, אינם הולמים את רוח הפסוקים. לכן נראים לי יותר דבריו של הנצי"ב בפירושו על התורה, אשר נדרש גם הוא אודות השאלה הנ"ל. ולהלן דבריו:

"אע"ג (אף על גב – ש"י) שכבר היה זקן הרבה מאשר היה בלידת יצחק, מכ"מ (=מכל מקום – ש"י) לא נחשב בזה נס, אחר שנפתח הצור ונעשה אותו גוף טבע להוליד גם בהיותו כעץ יבש, כמו הנס של הסלע במדבר שאחר שנפתח הצור להוציא מים נעשה טבע, וכמש"כ (=וכמו שכתוב – ש"י) בפרשת חקת בענין מי מריבה⁸⁵, כך נעשה אברהם אבינו גוף מוליד גם בהיותו כצור יבש" ("העמק דבר", בר' כ"ה, ב).

על כן, לדבריו עצם הנס היה רק על האפשרות של אברהם להוליד ולא להיות עקר. ברם עדיין ניתן להקשות: וכי אברהם היה עקר?! הרי הוא הוליד את ישמעאל כאשר היה בן שמונים ושש. על כך יש להשיב בהתבסס על משנה ממסכת אבות שגיל מאה מציין את "קו פרשת המים" לגבי הולדה אצל זכרים: "בן מאה כאילו מת ועבר ובטל מן העולם"⁸⁶. אם כן, לפי פירוש הנצי"ב, אותו הנס שגרם לאברהם להוליד בגיל מאה, גרם לו לאחר מכן להוליד גם את בני קטורה⁸⁷. יצוין, כי גם הרב הרב שלמה גורן כתב דברים כגון אלו, וסבר כי:

⁸³ אותם הבאתי כראיה לפירוש הספורנו בסעיף הקודם.

⁸⁴ אם כי ניתן להקשות גם על ראיה זו, מכיון שבפסוקים הקודמים לתיאור בני קטורה, נכתב כי: "ובני אברהם יצחק וישמעאל" (דה"א א', כח). כמדומני, שהכתוב בכוונה הזכיר פעמיים את לידת יצחק, כדי להדגיש את חשיבותו המרובה ביחס לשאר בניו של אברהם, כפי שהסברתי לעיל בסעיף הקודם בתשובתו של הגר"ז.

⁸⁵ שלאחר שמה עשה נס והיכה בסלע בפעם הראשונה יצאו טיפות מים, ולאחר שהיכה בפעם השניה, יצאו מן הסלע מים רבים אשר הספיקו לכל העם (לפי רש"י, במ' כ', יא).

⁸⁶ מסכת אבות, פרק ה' משנה כ"א.

⁸⁷ בכיוון דומה לפירוש הנצי"ב גורס גם הרב מנחם מענדל שניאורסאהן. לדבריו, התשובה לכך נעוצה בנס של לידת יצחק. לפני לידת יצחק, הקב"ה שינה את שמותיהם של אברהם ושרה, לשמות אשר מבטאים שייכות ושלילה על כלל האוכלוסייה האנושית, עם ישראל ואומות העולם. נמצא, שתורף העניין בהולדת יצחק, הוא הפעולה והשלילה גם על אומות העולם. על כן, הנס שגרם להולדת יצחק נמשך והביא לניסים נוספים שעל ידם הודגשה השררה של אברהם ושרה גם על אומות העולם: מבחינת שרה, הנס התבטא בכך שהוביל גם לפקידה של עקרות אחרות בעולם, רפואה לחולים ומענה לתפילות הגויים. ומבחינת אברהם, הנס של הולדת יצחק גרם בעצם גם להולדת בני קטורה וצאצאיהם,

"הנס בלידתו של יצחק לא היה באופן מיוחד ליצחק, אלא שהקב"ה שינה את טבעם של אברהם ושרה, שנעשו צעירים בטבעם וחזרו לימי נעוריהם, כדי שיוכלו להוליד ... ורעננות זו נשארה אצלם עד שנפטרו טרם זמנם"⁸⁸.

למיטב הבנתי, דומה כי פירושים אלו הסתמכו על דברי המדרש:

"ישתולים בבית ה' בחצרות אלהינו יפריחו. עוד ינובון בשיבה' - זה אברהם אבינו, 'דשנים ורעננים יהיו' (תה' צ"ב, יד-טו) - 'ויסף אברהם' (בר' כ"ה, א). 'כי יש לעץ תקוה' - יש לאברהם אבינו תקוה, 'אם יכרת ועוד יחליף' - אם יאמר עליו כרות הברית ... 'וינקתו לא תחדל' - זו לחלוחית שלו. 'אם יזקין בארץ שרשו' - 'ואברהם זקן' (בר' כ"ד, א), 'ובעפר ימות גזעו' (אי' י"ד, ז-ח) - 'ותמת שרה' (בר' כ"ג, ב)" (בראשית רבה סא, ב).

מדרש זה דורש פסוקי התחדשות ורעננות המובאים בספר תהילים על אברהם "כי בזקנותו הוסיף בתולדתו ולחלוחו על נעוריו" ("יפה תואר", שם), "והוא היה לו תקוה לעת זקנתו, שנתחדש כנשר נעוריו להוליד בנים הרבה ... אף שאח"כ הזקין וחדלה לחלוחית שלו ... [בזכות המצוות והמעשים הטובים שלו, אברהם הצליח – ש"י] לחזור לימי נעורו בתולדות בניו" ("עץ יוסף", שם).

5.3 במסגרת גיל הפוריות של אותה התקופה

יתר על כן, ישנה תשובה נוספת אשר שומטת את הקרקע תחת הטענה שהובאה בפתיחת חלק זה במאמר. לדברי הרב פרופ' דוד צבי הופמן, אין בנושא זה קושיה כלל, זאת כיון שאין כאן נס:

"העובדה שאברהם זוכה לזרע נוסף, מבלי שדבר זה יצוין כנס, מסתברת בכך שבסמוך מזכיר הפסוק את גיל אברהם במותו – מאה שבעים וחמש שנה, הווה אומר שבשעה שנשא אברהם את קטורה לאשה, נותרו לו לחיות עוד שלושים וחמש שנה – חמישית של תקופת חייו בכלל. גילו בשעת נישואין אלו, דהיינו מאה וארבעים שנה, מתאים אפוא לגיל חמישים ושש כיום⁸⁹, והרי זה עדיין בהחלט בגיל הפוריות של האדם"⁹⁰.

נמצא שמקור זה מוציא את העוקץ מן השאלה לעיל, בקביעה כי הנס בהולדתו של יצחק היה בעיקר שייך לשרה, אישה שהייתה זקנה ועקרה עד ללידה זו, ולא לאברהם. כמדומני, ניתן להניח כי הרב הופמן נתלה באילנות גבוהים והסתמך בתשובתו על פירושיהם של הרמב"ן והרש"ר הירש. לפי רש"ר הירש:

"אין להתפלא על כך, שאברהם חזר ונשא אשה. הן הוא חי עוד שלושים וחמש שנה. וזמן זה עולה על האורך הממוצע של חיי נישואין בימינו. נוסף על כך, לדברי חכמינו, אין האיש "שלם" כשהוא שרוי בלא אשה (בראשית רבה יז, ב). לעולם תפקיד האדם גדול, מכדי שיוכל האחד לבדו למלא אותו בשלמות" (רש"ר הירש, בר' כ"ה, א).

המשתייכים לאומות העולם ולא לזרע ישראל. זאת כדי "שגם אומות העולם ירגישו ויבינו שעיקר מציאותו של העולם, כולל מציאותם דבני נח, הוא ישראלי" (מ' שניאורסאהן, ליקוטי שיחות (כרך לה - בראשית), עמ' 94-100).

⁸⁸ ש' גורן, תורת המקרא, עמ' 56-57.

⁸⁹ אם כי למיטב הבנתי, הגיל המתאים יותר במקרה דנן הינו שישים וארבע: היות ו-140 (גיל אברהם בלקיחת קטורה) חלקי 175 (מספר השנים שהוא חי) שווה ל-64 חלקי 80 [עניגול של גיל המוות הממוצע כיום, וכן בהתבסס על הפסוק: "ימי שנותינו בהם שבעים שנה, ואם בגבורת שמונים שנה" (תה' צ', י)]. יחד עם זאת, חשוב להדגיש שגם כיום יש מקרים של הולדה אפילו בגיל גבוה יותר משישים וארבע מצד הגבר, ולכן אין נתון זה משנה להבנת העניין.

⁹⁰ ד' הופמן, בראשית, עמ' 383.

אם כן, דומה כי גישתו של הרב הופמן בעניין הפוריות של הדורות הקודמים, עולה בקנה אחד עם גישתו של רש"י הירש בענייני חיי הנישואין של דורות אלו.

ניתן להוסיף לכך את דבריו של הרמב"ן, אשר טען שנס לידת יצחק היה רק מצד שרה⁹¹, ולא גם מצדו של אברהם. זאת ועוד, בניגוד לנטען בפסקת הפתיחה של חלק זה, לשיטת רמב"ן ניתן אף להוכיח מעצם הולדת בני קטורה, שמצד אברהם כלל לא היה נס בהולדת יצחק:

"אין הפלא בבן מאה שנה שיליד, כי האנשים יולידו כל ימי היות בהם הליחה בני תשעים ובני מאה גם בדורות האלה, אף כי בימי אברהם שלא עברו מימיו פי השנים. והנה אחרי זה ארבעים שנה הוליד בנים רבים מקטורה" (רמב"ן, בר' י"ז, יז).

וכן בפירוט רב יותר במקום אחר: ברשימת בני יעקב אשר ירדו למצרים, הכתוב ציין שישים ותשעה שמות, אבל בסוף הרשימה נאמר כי "כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים" (שם מ"ו, כז). על כן, חז"ל ביארו שהנפש השבעים זוהי יוכבד בת לוי שנולדה בין החומות⁹². ומחשוב מניין שנות השעבוד במצרים וגילו של משה בעת יציאת מצרים, נמצא אפוא שיוכבד ילדה את משה בגיל מאה ושלושים⁹³. אם כך זהו גם כן נס גדול. על כך טוען רמב"ן כי בדרך הטבע עדיין הייתה יוכבד מסוגלת ללדת בגיל מאוחר, "אם יהיו ימי יוכבד כימי אביה, ותתקיים בה הלחות עד קרוב לזקנתה כמשפט הנשים". והעובדה שהיא איחרה ללדת את משה, זהו נס נסתר. ולכן אין התורה מזכירה נס זה, כי דרך הכתוב להזכיר רק ניסים גלויים שנעשו שלא כדרך הטבע. כסמך לטענתו, הרמב"ן מזכיר את לידת יצחק, ומסביר:

"כי הפלא באברהם איננו ... כי אברהם הוליד את יצחק טרם מותו שבעים וחמש שנה, והנה לא עברו עליו שני חלקים בימיו, והאנשים בכל דור אין הזקנה בהם עד עבור עליהם שלשת חלקי ימותם (=שלושת רבעי ימיהם – ש"י) ... ועוד: כי אברהם הוליד בנים רבים אחרי ארבעים שנה מלדת יצחק, ויהיה הפלא כפלי כפלים. ואם נאמר שהחזירו האל לימי בחורותיו, יקשה עליו, כי לא הזכיר הכתוב הפלא הגדול הזה והוא נס גלוי ומפורסם בהפך מן הטבע. ומן הידוע כי האנשים בדור הזה, מהם שיוולדו בזקנתם עד מלאת שבעים שנה או שמונים שנה ויותר, כפי התקומם (=כפי מה שמתקיימת – ש"י) בהם הלחות לפי טבעם" (רמב"ן, שם, ט"ו).

4. לדמותם של בני קטורה

לאחר שאברהם נשא את קטורה, הכתוב ממשיך לתאר כי נולדו לו ממנה שישה ילדים: "ותלד לו את זמרן ואת יקשן ואת מדין ואת ישבק ואת שובל ואת דדן, ובני דדן היו אשורם ולטושם ולאמים. ובני מדין עיפה ועפר וחנך ואבידע ואלדעה, כל אלה בני קטורה" (בר' כ"ה, ב-ד). אמנם הכתוב סותם ולא מפרט עליהם דבר מלבד שמותיהם, ומלבד העובדה כי הם קיבלו מתנות, לאחר שאברהם החליט לגרשם "קדמה אל ארץ קדם" (שם, ו). אין לקורא אף פיסת מידע

⁹¹ היות ו-"חדל להיות לשרה ארח כנשים" (בר' י"ח, יא). כלומר, שרה לא קיבלה וסת, ובעקבות זאת לא הייתה יכולה להוליד בדרך הטבע.

⁹² סוטה דף י"ב ע"א.

⁹³ שהרי משה היה בן שמונים שנה בעת יציאת מצרים (שם ז', ז), ושנות השעבוד היו מאתיים ועשר שנים (לפי רש"י, בר' ט"ו, יג).

אודות משלח ידם, כיצד הם חיו או התנהגו וכדומה. ובמקרה של בניהם (דהיינו, נכדיהם של אברהם וקטורה) נראה שרוב הנסתר על הגלוי, וכי אין הכתוב מודיע אפילו את כל שמותיהם⁹⁴. ניתן לסכם ולומר, כי בפסוקים לעיל הוזכרו שישה עשר שמות: שישה מהם הם בני קטורה, שבעה שמות בלבד של בני בניה (נכדיה) ורק שלושה שמות של נכדי בניה⁹⁶. אם כן, אופן הדיווח הלקוני על בניו של אברהם מקטורה אומר דרשני: הרי מדובר בפרק זמן ארוך ומשמעותי, והקורא יכול אך ורק לדמיין ולדמות בנפשו אילו דרמות ואירועים התחוללו בשנותיו האחרונות של אברהם. על כן, ברצוני בחלק זה לחקור מי היו בניה ושאר צאצאיה של קטורה? ובנוסף לכך, ראוי לברר מה היה יחסו של אברהם כלפיהם? מדוע בחר לגרש אותם מזרחה? אנסה להרחיב ולשפוך אור על דמותם מתוך אזכוריהם השונים בקרב בעלי המדרש ופרשני המקרא לדורותיהם.

1.4 עובדי עבודה זרה

מלבד יוסף בן מתתיהו המתאר את בני קטורה כ-"גיבורי כח ומהירי בינה"⁹⁷, אין בפרשני המקרא עדות לפועלם של בני קטורה עצמם. אך נראה כי לא לחינם בחר הכתוב להסתיר את מעשיהם של בני קטורה: ראשית, הכתוב אינו מייחס את הבנים הללו לאברהם: "וסיים 'כל אלה בני קטורה'⁹⁸ (שם, ד), 'ל לא נתיחסו לאברהם, רק היו בני קטורה' (מלבי"ם שם, ב). ואכן בנים אלו אינם מופיעים לא בהמשך המקרא, ואף לא בדברי חז"ל, כבעלי זיקה לאברהם אביהם. הם מוזכרים כחבורה ומיוחסים אך ורק לאימם. ושנית, מתוך העובדה כי אברהם בחר לשלחם מארץ ישראל אל ארץ בני קדם כנאמר לעיל, דומה כי הם אינם הלכו בדרכו, ולכן לא רצה שישפיעו לרעה על יצחק בנו הנבחר, כפי שישמעאל בנה של הגר עשה בעבר, ובעקבות זאת גורש בהסכמת הקב"ה⁹⁹.

⁹⁴ יצוין כי רד"ק מעלה שאלה זו, וסובר כי: "במקצתם זכר לבנים בנים, ועוד לדון שהיה בן הבן זכר בניו, ולמקצתם לא זכר בנים כלל, אפשר שלא היו להם או היו להם ומתו. ואמר כל אלה בני קטורה, בנים ובני בנים שזכר, כל אלה אמר אותם לפי שהיו רבים כי שש עשרה היו בין בנים ובני בנים, ואם כן למה לא זכר כל הנולדים מבני הבנים? ואין לדבר סוף, אלא מן הדומה כי זכר בני קטורה שהיו ששה, וזכר מבני בניה כל אשר היו בחייה, וכן יכול שהיו בימי אברהם, כי משנשא יצחק אשה אם מיד לקח אברהם אשה, נותרו משנותיו שלשים וחמש שנה, והיה יכול לראות מקטורה בנים ובני בנים" (רד"ק בר' כ"ה, ג). כלומר, לפי רד"ק ייתכן כי הבנים שלא נזכרו בכתוב מתו, אך נראה יותר לומר כי הכתוב מנה רק את הנכדים שאברהם או קטורה ראו עוד בחייהם, ושאר בני הבנים שלא נזכרו כבר נולדו לאחר מותם. חושבני שניתן להביא חיזוק לדבריו, בעקבות העובדה כי הכתוב מסיים במילים 'כל אלה בני קטורה' (שם, ד) – משמע אלו בניה וצאצאיה אשר נולדו בחייה.

⁹⁵ ראוי להעיר, כי ישנו מדרש שכן מביא את שמות נכדיה של קטורה (אם כי ניתן לראות שיש הבדל בחלק מן השמות ביחס לשמותיהם המופיעים במקרא), אבל אמינותו מעט מוטלת בספק. לשון המדרש: "ויהיו בני זמרון, אביהם ומוליד ומריח. ובני יקשן, שבא ודדן. ובני דדן, אמירה ויוב וגוחי ואלישע ונותה. ובני מדין, עיפה ועפר וחנך ובידן ודועה. ובני ישבע, מכירי ובידוע וסתור. ובני שוח, בלדד וחמדד מושן ומיכך" (ספר הישר, חיי שרה, ד).

⁹⁶ לא ברור האם מדובר בשמות צאצאי דדן או העמים שיצאו מהם (רש"י ואבן עזרא, בר' כ"ה, ג), או בתיאור שלהם (אונקלוס, שם).

⁹⁷ י' בן-מתתיהו, "קדמוניות היהודים" (חלק א'), פסקה 238.

⁹⁸ ולא: "כל אלה בני אברהם [וקטורה]".

⁹⁹ בר' כ"ה, ט-יד.

עדות לכך ניתן למצוא בדברי המדרש אשר מדייק בשמותיהם, ובעקבות זאת גורס כי לפחות שניים מבניו של אברהם הזיקו לסביבתם והיו עובדי עבודה זרה¹⁰⁰:

"רמי בר יחזקאל אמר: זמרן, שהיו מזמרין בעולם. יקשן, שהן מתקשין בעולם¹⁰¹. ורבנן אמרי: זמרן, שהיו מזמרין לעבודת כוכבים. יקשן, שהיו מקשין בתוף לעבודת כוכבים" (בראשית רבה סא, ג).

וכך דרש רבנו אפרים בפירושו על התורה את שמותיהם:

"זמרן - שהיו בניו עתידין לזמור את כרמו של הקב"ה. יקשן - עתידין להקשות ערפם כנגד הקב"ה ולעבד את ישראל בעול קשה. מדן מדין - שהיו עתידים לעשות מריבה עם הקב"ה. ישבק - שהיו עתידים לעזוב תורת אלוקנו, תרגום 'ויעזב' 'ושבק'. שוח - שעתידין לירד לבאר שחת" (רבנו אפרים, בר' כ"ה, ב).

אך לדידי, יש כאן קושי גדול: כיצד הבנים הללו נהיו לבסוף עובדי עבודה זרה? האמנם יעלה על הדעת שבניהם של אברהם אבינו וקטורה, אשר "נאים מעשיה כקטורת"¹⁰², ימאסו בדרכו של ה'?¹⁰³ על כך ניתן להשיב הן מצד אימם קטורה, והן מצד אביהם אברהם.

מבחינת קטורה אימם: כידוע, פרשנים רבים סוברים כי קטורה זו הגר¹⁰⁴. אולם הרשב"ם מעיר כי "לפי הפשט, אין זו הגר" (רשב"ם שם, א). זאת אומרת, שאינו דומה פשטה לנסתרה. ניתן להסיק מפירושו, כי הייתה כפילות ואי בהירות באופייה של קטורה. כפילות זו בולטת בסיפור מעט תמוה בגמרא¹⁰⁵: "בני אחתיה דרבי טרפון הוו יתבי קמיה דרבי טרפון, פתח ואמר: 'ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה יוחני', אמרי ליה: 'קטורה' כתיב! קרי עליהם: 'בני קטורה' (זבחים דף ס"ב ע"ב). רש"י מבאר שרבי טרפון אמר להם בכוונה דבר שאינו נכון, משום שרצה לגרותם לדבר (רש"י, שם), אך מדוע בחר דווקא את השם "יוחני"? הרב מאיר שפירא מלובלין ביאר זאת בצורה נפלאה¹⁰⁶, אשר מתאימה גם לשאלה ששאלתי לעיל, ואלה דבריו:

"אך לפרש זה המדרש, נקדים המדרש על תיבת קטורה, שמעשיה נאים כקטורת, ועוד יש דרשה שם לגנאי, שהקטירה לע"ז, ובאמת יש לומר דשניהם אמת וצדק, דלפני בני אדם היתה מראה את עצמה כצדקת, ובאמת בסתר היתה מרשעת והקטירה לע"ז, והנה איתא

¹⁰⁰ "ומדרש השאר לא שמעתי" (מדרש שכל טוב, בר' כ"ה, ב) – לא מן הנמנע להניח שהייתה לבעלי המדרש מסורת כי בני קטורה היו עובדי עבודה זרה, אך לא הייתה להם או שלא השתמרה אסמכתא לשאר שמותיהם. וכן במדרש אחר המעיד כי בני קטורה היו רשעים כמו בני ישמעאל: "ואלה המשפטים אשר תשים לפניכם (שם' כ"א, א) - אמר רבי אבהו: בכל מקום שכתוב 'ואלה' מוסיף על הראשונים, ובכל מקום שכתוב 'אלה' פוסל את הראשונים ... וכיוצא בו: 'ואלה תלד'ת ישמעאל בן אברהם' מוסיף על הראשונים. ומי הם? מה שכתוב למעלה, שנאמר: 'ותלד לו את זמרן ואת יקשן' (בר' כ"ה, ב). ואף כאן: 'ואלה תלד'ת ישמעאל בן אברהם, בכור ישמעאל נביות' (שם, יב), רשעים היו כיוצא בהן" (שמות רבה ל, ג).

¹⁰¹ מזמרין – מלשון לא תזמור, שהיו הורגים אנשים. מתקשין – שהיו מקשים ומזיקים לכל העולם (לפי "עץ יוסף", שם).

¹⁰² ע"פ מדרש תנחומא חיי שרה, ח.

¹⁰³ ואין להקשות מכאן גם על ישמעאל שהיה רשע ולכן שרה רצתה לגרשו. מכיון שקודם כל, הוא היה בנה של הגר בתקופה שאין עליה עדות שהייתה צדקת, בשונה מקטורה. ובנוסף, מבואר כי ישמעאל עשה תשובה בסוף ימיו, משום שבקבורת אברהם הוא "הוליד את יצחק לפניו" (רש"י בר' כ"ה, ט בהתבסס על מדרש בראשית רבה לח, יב).

¹⁰⁴ כמובא בסעיף 2.1.

¹⁰⁵ אשר כבר הובא בחלק הקודם, אך יפורש כעת בצורה מעט שונה ובהרחבה.

¹⁰⁶ תשובה זו שמעתי מפי מו"ר הרב יעקב פייגנבוים.

בסוטה כ"ב ההיא אשה ושמה יוחני בת רטיבא, והיתה מכשפה וצבועה, דלפני בני אדם היתה נראית לצדקת, ולפי הנראה שם שכל אדם הצבוע נקרא יוחני כשם האשה".

הרב שפירא נדרש לשאלה: כיצד בפירוש השם קטורה ישנה דעה אחת הסוברת שזה היה משום "שנאים מעשיה כקטורת" (תנחומא חיי שרה, ח), ודעה אחרת כי "היתה מקטרת לעבודה זרה" (מדרש הבאור, פרשת חיי שרה, קל"ה)? אולם לדעתו של הרב שפירא, ניתן לומר כי שתי הדעות היו מתאימות בה. כהוכחה לכך, הוא מביא את הסיפור בגמרא על "יוחני בת רטיבא" (סוטה דף כ"ב ע"א), שהייתה אלמנה מכשפה אשר הייתה נוהגת לעצור באמצעות כישוף את רחמיהן של נשים העומדות ללדת, ולאחר שהן היו מצטערות צער רב, הייתה אומרת להן שהיא תלך לבקש רחמים עבורן, והייתה הולכת וסותרת את כשפיה, וכך הולד היה יוצא, והיא הייתה נדמית בעיני הכל כאישה צדיקה שתפילותיה נענות (לפי רש"י, שם). כלומר, יוחני התחזתה לאישה צדיקה המושיעה בתפילתה, אך הרשיעה ופגעה באמצעות כשפיה. ניתן לומר, כי קטורה גם הייתה כזאת: מעשיה היו נאים כקטורת, אך במקביל היא גם הייתה מקטירה קטורת לעבודה זרה. וכאשר רצה רבי טרפון להמחיש את דמותה הדו-פרצופית של קטורה, הוא בחר לקרוא לה דווקא בשם "יוחני".

"וזהו שאמר להם רבי טרפון ושמה יוחני, דהיתה מרשעת בהסתר. ברם אמרו לו תלמידיו הא קטורה שמה, דמי יכריח לך לפרש לשם גנאי, כיון דיש לדרוש לשם שבח כנ"ל שהיו מעשיה נאים, ולא נדרוש כלל הדרש השני שהקטירה לע"ז, דמי יוחני כתיב בקרא, על זה קרי עליהו רבי טרפון: בני קטורה, כלומר הביטו וראו מי הם בניה ... וכיון שהם הרשיעו, בודאי גם היא מרשעת בהסתר כיוחני, ושני הדרשות אמת וכנ"ל ודו"ק היטב"¹⁰⁷.

כמדומני שבני אחותו של רבי טרפון הבינו את כוונתו בדוגמה שהציג להם, משום שנראה להניח כי השם הזה היה ידוע כסמל למי שמראה פנים כצדיק, אך בפועל הינו רשע. אבל האחיינים התפללו על דודם: מדוע הוא דורש את שמה לגנאי, כשאפשר לדרוש אותו לשבח? על כך השיב להם והקריא לפנייהם את שמות בניה של קטורה, כדי ללמדם שהם הם ההוכחה לרשעותה. לשיטתו, אישה שיש לה בנים כאלה, עובדי עבודה זרה¹⁰⁸, אין ספק שהיא הייתה פגומה. על כן מתשובתו של הרב שפירא עולה כי קטורה איננה הייתה כזו צדיקה כלל וכלל, וכנראה השפיעה על בניה¹⁰⁹, ולכן הם נהיו עובדי עבודה זרה.

ומבחינת אברהם אביהם: חשוב לזכור כי באותה התקופה כל אנשי העולם היו עובדי עבודה זרה. אברהם היה מחדש רעיון המונותאיזם. ניתן רק לשוות בנפש אילו אתגרים וקשיים רוחניים היו לבני ביתו, כאשר באו במגע עם שאר אוכלוסיית העולם. על כן, אפשר לומר כי זוהי איננה אשמתו של אברהם, מפני שבני קטורה כנראה הושפעו רבות מבחינה דתית מאנשי הדור אשר היו בסביבתם. כיון שכך, התנהגותם של שאר בני דורם, הייתה בעוכריו של אברהם, שעל אף שניסה לעמוד בפרץ לא הצליח להתגבר עליה באמצעות חינוכו. כך מתאר זאת הרש"ר הירש:

"בניגוד לדורות האחרונים, בהם נדרש אדם מישראל להכניס את כל בניו לברית הרוחנית, הרי לא עלה הדבר גם בידי אברהם לחנך את כל בניו לרוחו. אין להתפלא על כך שכן אברהם

¹⁰⁷ מ' שפירא, אמרי דעת, עמ' 71.

¹⁰⁸ כמובא במדרש בראשית רבה סא, ג.

¹⁰⁹ ראוי להדגיש כי גם אם קטורה חזרה בתשובה שלמה בסוף ימיה, כפי שעולה מניסוחו המלא של מדרש הבאור שטען כי היא הקטירה לעבודה זרה, אך לבסוף מעשיה אכן היו נאים כקטורת. ניתן להשיב כי מסתבר שהתקופה שבה היא הקטירה קטורת לעבודה זרה הייתה בעלת משמעות והשפיעה רבות ורעות על בניה.

ויצחק נלחמו כבודדים עם כל בני תקופתם. מחוץ לאהלם של אברהם ויצחק לא היה מדרך כף רגל לרוח ברית אברהם ולמוסרה. בכוח חינוכם היה עליהם להכריע את כובד משקלה של דוגמה, שניתנה מידי כל אנשי הדור!" (רש"י הירש, בר' כ"ה, ה).

2.4 שילוחם אל המזרח

מעמדם של בני קטורה היה שונה ממעמדו של יצחק, ועוד בחייו אברהם דאג להרחיק אותם ממנו ביוזמתו מזרחה לארץ קדם, כדי שלא יגורו באותה הארץ, אך יחד עם זאת יקיימו את ציווי וברכת "אב המון גויים"¹¹⁰ ויתפשטו ברחבי העולם: "ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת, וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי, קדמה אל ארץ קדם" (בר' כ"ה, ה-ו). אם כן, אברהם מקפיד לתת לבני קטורה מתנות¹¹¹ ולפייס אותם, דבר המראה על יחס חיובי כלפיהם. אך מדוע הוא דואג לשלחם עוד בחייו? האם עשה זאת כתוצאה מאכפתיות כלפיהם או שמא מתוך דאגה ליצחק בנו, ממשיך דרכו? נדמה כי ישנן שתי גישות הפוכות להבנת העניין, אשר משתלבות זו עם זו:

קודם כל, על פי רוב מפרשי המקרא שהתייחסו לשאלה זו, נראה כי הסיבה העיקרית לגירושם עוד בחייו, הינה כדי לחסוך מיצחק, בנו הנבחר, מריבות העלולות להיות לו עם אחיו מנשים אחרות על ירושת ארץ ישראל: הן מצד בנו ישמעאל אשר נולד לפני יצחק, כפי שאמרה שרה: "כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (שם כ"א, ו), והקב"ה אישר וקיים את דבריה באומרו לאברהם: "כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה, כי ביצחק יקרא לך זרע" (שם, יב). והן מצד שאר הבנים אשר ילדה קטורה לאחר לידת יצחק, שלא יאמרו כי ציווי זה נאמר לפני לידתם ולכן לא מתייחס אליהם. על כן אברהם עשה כדברי ה', ובעודו חי העביר את כל אשר לו ליצחק בנו: בראש ובראשונה, הוא הוריש ליצחק את המעמד העליון על שאר בניו, כדי שיהיה הבן הנבחר והממשיך של מורשתו הרוחנית אחריו לדורות. ובנוסף, העניק לו כמתנות שכב מרע את מקום מגוריו, מקנהו ונכסיו (כולל אחוזת הקבר שקנה מאת בני חת). לקמן מקור המצדד בטענה זו:

"ובכך ניצח גביהה בן פסיסא את בני ישמעאל ובני קטורה, כשבאו לדון עם ישראל לפני אלכסנדר מוקדון, על עסקי ארץ כנען, שאומרים יש להם חלק בו, שהיו דנין מתורת משה, שנאמר: 'ישמעאל בן אברהם' (בר' כ"ה, יב), וכתוב: 'יצחק בן אברהם' (שם, יט), בהגר וקטורה כתיב 'אשה', ובשרה כתיב 'אשה', לכך ראויין להיות שווים בירושה. והשיב להן מתורת משה: 'ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק, ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנות וישלחם מעל יצחק בנו' (שם, ה-ו), אב שחילק נכסיו לבניו וישלחם זה מעל זה, כלום יש להם טענה זה על זה!! ויצאו בבושת פנים" (מדרש שכל טוב, בר' כ"ה, ו)¹¹².

על פי האמור במדרש, בימי אלכסנדר מוקדון בני ישמעאל וקטורה ניסו לקבל חלק מארץ ישראל בהסתמך על ראיה מהמקרא לכך שגם הם נחשבים כבני אברהם, ולכן גם להם יש זכות בירושתו. אולם גביהה בן פסיסא הפריך את טענתם, והוכיח להם (וכנראה גם לשליטים היוונים שהיו בארץ

¹¹⁰ כמובא בסעיף 1.2.

¹¹¹ המפרשים חלוקים בשאלת סוג וטיב המתנות שאברהם העניק להם. אמנם זהו נושא הנידון בפני עצמו, אך רק אציין כי יש שסברו שמדובר במתנות רוחניות (למשל רש"י בפירושו הראשון על אתר וכן המהר"ל, "דעת זקנים", חזקוני), ויש שסברו שאלו מתנות חומריות (למשל רש"י בפירושו השני על אתר וכן אבן עזרא, רשב"ם).

¹¹² סיפור זה מובא בהרחבה גם בסנהדרין דף צ"א ע"א.

ישראל באותה התקופה, שנדרשו לברור ביניהם) שאין להם שום זכות לטעון לירושת חלק מארץ ישראל, כיון שאברהם הבהיר עוד בחייו מהו רצונו האמיתי.

על כך ניתן להוסיף את דבריו של פרופ' יהונתן גרוסמן, בתיאורו את החוק המשפטי השרר באותה התקופה במזרח הקדום, בנוגע להעדפתם של בני הגבירה על פני בני הפילגש:

"לאור הנורמות המקובלות במזרח הקדום זכות האב להכריע אם בני הפילגשים יירשוהו כבני הגבירות ... ניסוח הסיפור שלפנינו מלמד שאכן יש לנורמה המשפטית המקובלת תפקיד בסיפור, שהרי מודגש שאברהם שילח את בני הפילגשים 'מעל יצחק בנו בעודנו חי' ... דבר זה מורה שמדובר בבחירת הבן הראשי על פני בני הפילגשים. ניסוח זה מבקש למנוע את הטענה שבני הפילגשים שולחו לשם מסחר, לשם מציאת אישה, לשם הרחבת המקום שבו יושבת החמולה וכדומה. אין זאת אלא שילוח של גירוש בני הפילגשים לשם העדפת בן הגבירה"¹¹³.

אך עם כל זאת, אין זה אומר שאברהם לא אהב ולא דאג גם לבניו מקטורה. מלבד המתנות שהעניק להם לפני ששילחם אל המזרח, עולה מדברי רד"ק, שאברהם הקפיד על חינוכם בדרכו, ונהג עימם ברוחב לב:

"לא היו פלגשיו שהיו לו בנים מהם אלא פלגשי ביתו היו מעבדיו בני ביתו, ואותם הבנים היו ילידי ביתו ונמלו עמו, ואוחזים דרכו, ונתן להם מתנות מכסף וזהב ומקנה כפי מה שראוי, וכל שכן שנתן לישמעאל ולבני קטורה אע"פ שלא זכר אותם, כי אחר שלילידי ביתו נתן כל שכן לבניו ... כדי שלא יהיו עליו לטורח ולא יריבו עמו על דבר הירושה ... שלחם כלפי מזרח ... אל ארץ קדם והיא חרן ואור כשדים ... ואותה הארץ היתה למשפחת אברהם, לפיכך שלחם לשכון שם, כי לאהבתו יקרבו אנשי משפחתו" (רד"ק ברי"ה, ו).

כלומר, לגישתו של רד"ק, הרחקת בני קטורה הייתה עקב שיקול פרקטי, ולא בהכרח מתוך סיבה אידיאולוגית כלשהי, כגון מעשיהם השליליים. יתרה מזו, אברהם אף שילח אותם למקום שבו היו בני משפחתו כדי שיוכלו להיות לבניו לעזר. משמע מכאן, שאברהם עדיין החשיב את בני קטורה כחלק ממשפחתו, ויחל שיצליחו בעתידם.

כמו כן, יוסף בכור שור מבאר כי אברהם שלח אותם אל: "ארץ ארם ... ושלחם לירש חלקו בבית אביו" ("בכור שור", שם), וכעין זה מפרש הרשב"ם: "שירשו בניו נחלותיו שיש לו שם" (רשב"ם, שם). על כן לא מן הנמנע להניח, כי אברהם שילחם דווקא לארץ קדם, משום שרצה שבני קטורה יירשו שטחים שעדיין היו ברשותו מזמן מגוריו בעיר חרן בארם נהריים, או שירשו נחלות השייכות למשפחתו שם. בנוסף, חשוב לשים לב, כי אברהם לא בירך את יצחק בתור הממשיך של ברכת ה' שעליו. לפי הרב יצחק עראמה, עניין זה נבע כנראה משום שהוא לא רצה להוציא את שאר בניו באופן רשמי ומפורש מכלל ביתו: "ולא היה רואה מצד מדתו מדת החסד שיהיה ראוי שיהיה נותן לזה ונוטל מזה" ("עקדת יצחק", ברי"ה שער כ"ג). אם כן, לפי המקורות הללו עולה אפוא, שאף על פי ששילח אותם, אברהם החשיב את בניו מקטורה כבניו במלוא מובן המילה.

לעומת זאת, רלב"ג מחזיק בגישה הפוכה לגישה לעיל. לשיטתו, אברהם גירש את בני קטורה מתוך סיבה אידיאולוגית עקב מעשיהם המקולקלים. וכלשונו:

"וכראות אברהם שלא היה בהם (בבני קטורה – ש"י) מי שהיה דורך אל השלמות, נתן כל אשר לו ליצחק, ונתן מתנות לבני קטורה והגר, ושלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ

¹¹³ יי גרוסמן, אברהם: סיפורו של מסע, עמ' 401.

המזרח, כדי שלא יריבו עם יצחק על הירושה, ושלא ימנעוהו מהשלמות מפני רוע מעשיהם" (רלב"ג, שם, א-ו)

לפי רלב"ג, הרחקתם של בני קטורה נבעה מתוך דאגה לשלמותו הרוחנית של יצחק, כדי שלא ילמד ממעשיהם הרעים. הוא אינו מציין שהם שולחו אל משפחת אברהם, ולכן ניתן להבין בין השיטין מדבריו, כי בני קטורה לא גורשו עקב ייחוסם, אלא כתוצאה ממעשיהם השליליים. וכעין זה מבואר גם בדברי רש"ר הירש כי: "בני קטורה לא היו ראויים לקבל מאברהם את מורשתו הרוחנית" (רש"ר הירש, שם).

יחד עם זאת, נראה לומר כי שתי הגישות לעיל מתאימות ואף משלימות זו את זו: אכן אברהם שילח את בני קטורה, מכיון שדאג לעתידו הרוחני ולירושתו החומרית של יצחק. אולם סבור אני, כי דבר זה איננו עומד בסתירה כלל וכלל, לכך שאברהם אכן אהב את בניו מקטורה ודאג לעתידם. שהרי למרות מעשיהם המקולקלים, סוף סוף בנים אלו הם עדיין יוצאי חלציו אשר גדלו בביתו של אברהם איש החסד.

כאמור, אברהם שילח את בני קטורה אל ארץ קדם. וכעת נשאלת השאלה: לאן בדיוק שילחם? היכן מקום זה נמצא מבחינה גיאוגרפית?

כנראה ארץ קדם משמעה הארץ שממנה בא אברהם עצמו. ניתן לראות אסמכתא לכך, שכאשר יעקב אומר ליצחק שהוא רוצה ללכת למצוא אישה מקרב משפחתו, יצחק אומר לו ללכת "פדנה ארם, ביתה בתואל אבי אמך" (שם כ"ח, ב), אך כשהכתוב מתאר את הליכתו של יעקב, מסופר כי יעקב הלך "ארצה בני קדם" (שם כ"ט, א). לפיכך, מסתבר כי אלו שני תיאורים שונים לאותו המקום. לפי יוסף בן מתתיהו, ארץ קדם זוהי: "טרוגלודיטיה ... החלק של ערב המאושרת המשתרעת על שפת הים האדום"¹¹⁴. יחד עם זאת, ייתכן לומר כי הכוונה היא לכיוון כללי ולא אל ארץ מסוימת, שכן אלו אזורים נרחבים של שממה, ולדידי לא מסתבר שאברהם יאלץ את בניו להוריש בעצמם את יושבי הארץ הקודמים.

כמו כן נראה להניח, שבתחילה בני קטורה חיו בסמיכות אלו לאלו והקימו חברות שבטיות בעלות אורח חיים של נדודים במדבר, אך ככל שעברו השנים ונהיה "צר להם המקום", אט אט הם החלו להתרחק זה מזה ולהתפזר על פני השטח. להיכן התפזרו? פרופ' יהודה קיל מעלה מספר השערות בנידון, כאשר הוא מסתמך על מקומות אחרים במקרא¹¹⁵, ובעיקר על תעודות חיצוניות:

"זמרן – אפשר שזמרן הוא זמרי, הנזכר בנבואת ירמיהו (יר' כ"ה, כד-כה), ולפי סברה זו, נשתמר זכר שמו בשם המקום זמרם, הנמצא מערבית למכה, על שפת ים סוף. ועוד אפשר שזכר שמו נשאר בשם השבט הערבי ד'זמרן, שישב בימי קדם בדרום ערב. יקשן – לא נודע היכן ישב. אך מדמיון השמות של שני בניו, שבא ודדן, עם שבא ודדן מבני כוש (בר' י', ז), שישבו לחופו המערבי של ים סוף, ושל שבא בן יקטן (שם, כח) שישב בדרום ערב – ניתן לשער ששבטים אלה עמדו בקשרי חיתון וקשרי כלכלה זה עם זה. מדן – נזכר בפרשת מכירת יוסף, ומשם משמע שעסק ביחד עם הישמעאלים ועם אחיו מדן בסחר בשמים ובסחר עבדים.

¹¹⁴ י' בן-מתתיהו, "קדמוניות היהודים" (חלק א'), פסקה 238.

¹¹⁵ למרות שרוב שמותיהם של בני קטורה הינם שמות יחידאיים במקרא (מופיעים רק בספרי בראשית ודברי הימים א'), כגון: זמרן, יקשן וישבק.

מדין – סברה רווחת היא, שעיקר ישובו היה לאורך חופו המזרחי של מפרץ אילת (כיום בתחום סעודיה), וזכר שמו נשתמר בשם מדין, עיר קדומה בצפון חג'אז. ישבך – נזכר בתעודות אשוריות, ומשם משתמע שבימי בית ראשון ישב בסמוך לפרת. שוח – הוא וארצו נזכרים בתעודות חיצוניות מימי האבות, ולפיהן ישב על גדות הפרת התיכון, ומצד דרום גבלה ארצו בבבל. מן המקראות עולה, שרק מקצתם ישבו ביישובי קבע. וכן מסתבר שמקצתם עסקו בסחר של בשמים (ואפשר שלעיסוק זה אף רומז השם קטורה), ושל דברי מותרות ועבדים. את אלה היו מביאים מירכתי מזרח ודרום לארצות העשירות, שישבו בייחוד לחופו של הים הגדול. אחרים התפרנסו מגידול מקנה, חמורים וגמלים. ועוד עולה מן המקראות, שבימי רפיון השלטון בארצות הנושבות, היו בני קטורה פושטים על יושביהן ושודדים אותם¹¹⁶.

3.4 לאחר מות אברהם

לאחר שילוחם של בני קטורה, התורה מספרת כי בגיל מאה שבעים וחמש, אברהם אבינו נפטר לבית עולמו: "ויגוע וימת אברהם, בשיבה טובה זקן ושבע, ויאסף אל עמיו" (בר' כ"ה, ח). מתואר כי מי שעסקו בקבורתו הם "יצחק וישמעאל בניו" (שם, ט), אך בני קטורה לא מוזכרים, ונעדרו מאירוע זה. ייתכן כי הסיבה לכך הייתה שלא שמעו את בשורת פטירת אביהם עקב מקום מושבם הרחוק. ובניסוחו של בעל ה-"אזניים לתורה", הרב זלמן סורוצקין:

"בני קטורה לא באו לקבור את אביהם. אולי מפני שהיו רחוקים בשטח (וברוח) מאברהם (שהרי שלחם 'קדמה אל ארץ קדם', ר"ל מזרחה של ארץ קדם), ולא שמעו ביום ההוא מפטירתו, לכן לא באו. וישמעאל שהיה קרוב (בשטח וברוח, שהרי עשה תשובה), בא ונפגש עם יצחק ... ונהג ביצחק כבוד¹¹⁷ ... היינו שישמעאל ידע כבר את מיעוט ערכו נגד יצחק וכיבד את יצחק ללכת לפניו" ("אזניים לתורה", שם).

אולי לאחר מכן בני קטורה אכן הגיעו לחלוק כבוד אחרון לאברהם, אך אין זה מסופר בכתוב. הפעם הבאה שבה מוזכרים חלק מצאצאי קטורה היא בסיפור מכירת יוסף: מסופר כי מדיינים סוחרים קנו את יוסף והורידוהו למצרים, שם המדנים מכרו אותו לפוטיפר שר הטבחים¹¹⁸. ויש לשאול: מדוע דווקא הם היו שותפים במעשה מכירתו של יוסף? ניתן להשיב על כך בשני מישורים. במישור המעשי, נראה לומר שהסיבה שדווקא הם אלו שהיו שם, היא משום שהם היו עם של נוודים סוחרים, ולכן זה היה אך מתבקש שהם יעברו במקום ויקנו את יוסף לעבד. ברם, ד"ר חנן גפני מעלה השערה למקומם כאן גם במישור התיאולוגי, והרי דבריו:

"גם המדנים/מדיינים, כמו הישמעאלים, תופסים מקום במאבק המתמשך על ירושתו של אברהם. אף הם סבלו ונפגעו מההכרעה 'כי יצחק יקרא לך זרע'. ושוב, אין התורה מערערת

¹¹⁶ יש לציין כי איחדתי ושיילבתי בין דבריו המובאים בפירושו "דעת מקרא" בר' כ"ה, ב, וכן בספרו "אטלס דעת מקרא", עמ' 80.

¹¹⁷ "מכאן שעשה ישמעאל תשובה והוליד את יצחק לפניו" (רש"י, שם), דבר זה נלמד כיון שיצחק מוזכר בפסוק לפני ישמעאל, למרות שישמעאל הוא הגדול יותר מבין השניים.

¹¹⁸ ראוי להזכיר כי יש דעות רבות בעניין מי האנשים אשר מכרו את יוסף למצרים: האם היו אלו אחיו (בר' מ"ה, ד), המדיינים (שם ל"ז, כח), המדנים (שם, לו) או הישמעאלים (שם ל"ט, א), ואין כאן המקום לעסוק בכך, שכן זוהי סוגיה רחבה עד מאוד אשר כבר נשתברו עליה קולמוסים רבים.

על הבחירה בבני יעקב, אך גם לא נעלם ממנה העוול שנעשה לצאצאים אחרים שנפגעו מבחירה זו. דווקא בידם הופקדה המשימה ההיסטורית ליטול חלק במכירת בניו של אברהם לעבדות, אפשר תהא זו נחמה פורתא על אשר נושלו מנחלתו של אברהם¹¹⁹.

לאחר מכן, בהמשך המקרא כמעט ואין אזכור לבני קטורה או לצאצאיהם, מלבד צאצאי מדין שמוזכרים מספר פעמים: לאחר שמשו בורח ממצרים, הוא מגיע למדין ונושא לאישה את ציפורה בת יתרו כהן מדין (שם' ב'). אחר כך, בשנת הארבעים לצאת בני ישראל ממצרים, זמן קצר לפני הכניסה לארץ, הכשילו בנות מדין את בני ישראל בחטאי עבודה זרה וגילוי עריות, וכתוצאה מכך פרצה מגפה בעם ישראל (במ' כ"ה). לאחר שתמה המגפה, יצאו ישראל למלחמה במדין, הרגו את הגברים, הנשים, הילדים ואת רוב הילדות, ולקחו שלל רב (שם ל"א).

כמו כן, בתקופת השופטים, מסופר כי המדיינים ובני קדם, בהובלת שני שרי הצבא עורב וזאב, הצליחו להשתלט על בני ישראל. הם פשטו על עם ישראל בעזרת גמלים מהירים, כדי לשדוד יבול ובעלי חיים, ובכך גרמו להתרוששות של ישראל, עד שהובסו בידי גדעון השופט (שו' ו'-ח'). כאמור, בהמשך המקרא אין אזכור ממשי לבני קטורה לאחר ששולחו מזרחה¹²⁰, אך מעניין לראות התייחסות אליהם בדברי הגמרא העוסקת בקבורתו של יעקב:

"אמר רבי יוחנן: בתחילה עד שלא ראו (=המצרים - ש"י) בכבודן של ישראל לא נהגו בהן כבוד, ולבסוף שראו בכבודן נהגו בהן כבוד ... שבו בני עשו ובני ישמעאל ובני קטורה. תנא: כולם למלחמה באו, כיון שראו כתרו של יוסף תלוי בארונו של יעקב, נטלו כולן כתריהן ותלאום בארונו של יעקב" (סוטה דף י"ג ע"א).

מתוך עיון במקור זה עולה, כי כאשר בני יעקב רצו לקברו במערת המכפלה, הגיעו למקום גם בני קטורה (יחד עם בני ישמעאל ובני עשו) ורצו לערוך כנגדם מלחמה, כדי למנוע מהם לקבור את יעקב במערה זו¹²¹. אולם כשראו את כתרו הממשי של יוסף, שהסיר מראשו ותלה אותו על ארונו של אביו, בכדי להמחיש שנפלה עטרת ראשו, זכותו של יעקב וכוח קדושתו של יוסף גרמו לכך שחדרה לליבם ההבנה, כי יעקב הוא עטרת ראשם של כל האומות, ולכן אין הם צריכים למנוע ולעכב את קבורתו במערת המכפלה¹²². לפיכך, כל נשיאיהם ואלופיהם של בניו האחרים של אברהם, נטלו גם הם את כתריהם ותלו אותם בארונו של יעקב, על מנת לסמל שגם הם מבינים כעת כי נפלה עטרת ראשם. להשלמת ביאור הגמרא, ניתן להיעזר בדברי הרב יוסף חיים, הגורס כי לפני אירוע זה שרי מצרים סברו כי יעקב ובניו הינם הפסולת של משפחת אברהם, משום שלא היו בזרעם מלכים, ולכן הם לא נהגו בהם כבוד. אולם עתה, כאשר שרי מצרים ראו מאורע זה, הם הניחו שהנחת הכתרים היא לא עבור כבודו של יוסף, אלא עבור כבודו של יעקב, כדי לסמל שהם טפלים לו ולזרעו: "ועתה שראו שאותם המלכים של בני ישמעאל ועשו נתנו כתריהם בארונו של יעקב ... הודו בזה שיעקב הוא גדול

¹¹⁹ ח' גפני, 'ישמעאלים, מדיינים ומגדים מו, עמ' 70.

¹²⁰ יצוין כי בספר דברי הימים א' אכן מתוארת מלחמה גדולה בין שבטי ראובן, גד וחצי שבט המנשה לבין שבטי המדבר המזרחי, הנקראים בשם "הגריאים" (דה"א ה', יח-כ). וכאמור, ייתכן לפרש כי אלו הם בעצם צאצאי הגר, במידה והיא קטורה, כפי שהובא בסעיף 2.1.

¹²¹ לפי מהרש"א, שם.

¹²² לפי רמ"ד וואלי, "אור עולם", בר' נ', י. או שמא הם פחדו משום שראו את כוחו ועוצמתו של יוסף בתור המשנה למלך מצרים. דהיינו, את החיל הכבד שליווה אותם במסעם: "ויעל יוסף לקבר את אביו ... ויעל עמו גם רכב גם פרשים, ויהי המחנה כבד מאד" (שם, ז-ט) - "כדי להשמר בדרך, ושלא יעכבו על הקבורה" (רבנו בחי, שם).

המשפחה, וממילא גם בניו יתנשאו בזו המעלה, כי הם בניו של גדול, ולכך היו נוהגים בהם כבוד" ("בן יהודע", שם).

כמדומני, שאין מתאים מן הסיפור הנ"ל כדי לסיים מאמר זה: לבסוף, על אף ששולחו והורחקו על ידי אברהם, צאצאיה של קטורה מודים כי היורשים האמיתיים של דרך אברהם הינם יצחק ויעקב. וכתוצאה מכך, מכירים בבכירות מעמדו של זרע יעקב כראש כל האומות אשר יצאו מאברהם אבינו.

5. סיכום

כפי שהצגתי, יש לא מעט חומר בפרשנים העוסק בדמותם של קטורה ובניה, כל שצריך הוא ללקט ולרכז אותו כמקשה אחת, בצורה קוהרנטית ושיטתית. במאמר זה ניסיתי לעשות כך כפי הבנתי והשגתי בנושא. להלן סיכום הדברים בתמצות האפשרי, תוך הבאת נקודות עיקריות בהבנת הנושא: בחלק הראשון, הוכחתי שרוב פרשני המקרא סוברים שקטורה, אשתו השלישית של אברהם, הייתה בעצם הגר, אשתו הראשונה. ניסיתי להסביר מה עמד לנגד עיניהם בבואם לפרש פירוש זה, ואת הרציונל מאחורי הפירוש, שעל פניו היה נראה כי אינו אוחז בפשט המקראות. יתרה מזו, הקשיתי קושיות שונות בדבר פירושם, ותירצתי אותם תוך העזרות בפרשנים אחרים. נוסף על כך, הצגתי את מגוון הפרשנים הסוברים שקטורה איננה הייתה הגר, ואף הבאתי שלוש דעות שונות בדבר זהותה הספציפי: מצאצאיו של יפת, אישה מילידי ביתו של אברהם, ואישה כנענית. בשולי הדברים, ניסיתי ליישב את פשר המחלוקת בדבר זהותה של קטורה, והצעתי דרך בה שתי הדעות יכולות לדור יחד. בחלק השני, הבאתי מספר רב של תירוצים, שונים ומגוונים ככל שידי השיגה, אודות מטרת לקיחת קטורה והולדת צאצאים נוספים ממנה לאחר הולדת יצחק, אשר ממנו כבר הובטח לאברהם שייצא ה"זרע הנבחר": על מנת לקיים את תפקידו כ-"אב המון גויים"; כדי להעביר בכך מסר לאחרים; משום ש-"לא טוב היות האדם לבדו"; פעולה זו נעשתה בציווי אלוקי; עקב חשיבה לטווח ארוך; על מנת לקיים את מצוות פרו ורבו; כמו כן, הבאתי מעט תירוצים מתורת הנסתר. על פניו, נראה כי אולי מקצת מן התירוצים דחוקים מעט, אך עדיין כל תירוץ מסוגל לעמוד בפני עצמו. חשוב להדגיש שהתירוץ העיקרי לדידי, ולכן גם הרחבתי בו למכביר, הינו תשובתו הראשונה של אברבנאל, הגורס כי אברהם עשה זאת על מנת לקיים את תפקידו כ-"אב המון גויים" ולהרבות את זרעו בעולם. בחלק השלישי עסקתי בשאלת נס ההולדה מקטורה, שלא זכיתי להבין מדוע אין לו התייחסות של ממש בדברי המדרש והפרשנים. זאת כמובן בניגוד לנס ההולדה משרה, אשר קרה ארבעים שנה קודם לכן, וזכה להתייחסות ניכרת. הצגתי תירוצים שונים לשאלה זו וניסיתי להיכנס לעובי הקורה בכל תירוץ: ראשית, בדברי המדרש הקובע כי לפי דרכו של הקב"ה, התוספת שהוא נותן מרובה וגדולה על העיקר. שנית, בפירוש ספורנו, הסובר כי ילדיה של קטורה כלל לא היו ילדיו הביולוגיים של אברהם, אלא הוא היה אביהם המאמץ בלבד. שלישית, בדעת שד"ל הגורס כי "אין מוקדם ומאוחר בתורה", וקובע נחרצות כי נשיאת קטורה והולדת בניה היו עוד בחייה של שרה. ורביעית, בדבריו של הנצי"ב, המבאר כי נס זה היה המשך של נס ההולדה מיצחק. יתר על כן, הבאתי תירוץ נוסף מפי הרב פרופ' הופמן, אשר לשיטתו אברהם איננו היה עקר כלל, ואף היה בגיל המתאים להולדה מבחינה ביולוגית, ובכך ניטל עוקצה של השאלה הנ"ל.

בחלק הרביעי, ניסיתי להתחקות אחר דמותם של בני קטורה וצאצאיה, באמצעות עיון רב בפרשני המקרא ובמדרשי חז"ל. ראשית, הבאתי מקורות הגורסים כי הם היו עובדי עבודה זרה, והסברתי

כיצד דבר שכזה יכול היה לקרות לבניו של אברהם. שנית, ביארתי מדוע אברהם החליט להרחיק את בני קטורה מזרחה, ומתוך כך האם יחסו כלפיהם היה חיובי (לפי רד"ק) או שלילי (לפי רלב"ג). לאחר מכן, הבאתי מקור המשער היכן בני קטורה חיו ומה היה משלח ידם, בהסתמך על אזכורים אחרים במקרא ועל תעודות חיצוניות. ולבסוף, תיארתי את הופעותיהם השונות של צאצאיה של קטורה במקרא ובמדרש לאחר שילוחם על ידי אברהם.

ביבליוגרפיה

אבודרהם, א', **אבן ברקת**, מזכרת בתיה תשס"ה.
 אליצור, י' וקיל, י', **אטלס דעת מקרא**, ירושלים תשנ"ג.
 בלייכר, מ' (כתיבה ועריכה: נ' גאל-דור), **פחד יצחק**, חברון תשס"ח.
 גורן, ש', **תורת המקרא** (דרשות על פרשות השבוע), ירושלים תשנ"ו.
 גפני, ח', **ישמעאלים**, מדיינים ומדנים', **מגדים מו**, אלון שבות תשס"ז.
 גרוסמן, י', **אברהם: סיפורו של מסע**, תל אביב תשע"ה.
 הופמן, ד', **בראשית**, בני ברק תשל"א.
 כהן, מ', **שפתי כהן** (בראשית), ירושלים תשס"ה.
 מדן, י', **כי קרוב אליך** (בראשית), תל אביב תשע"ד.
 ענגיל, י', **תפארת יוסף**, ירושלים תשס"ד.
 צוקרמן, א', **לוחות אבן** (בראשית), כפר הרא"ה תשע"א.
 קנייבסקי, ח', **תורת חיים** (בראשית), בני ברק תשע"ט.
 רוזנבלום, ב', **ברוך יאמרו** (בראשית), בני ברק תשפ"א.
 שניאורסאהן, מ', **ליקוטי שיחות** (כרך לה - בראשית), ברוקלין תשנ"ט.
 שפירא, מ', **אמרי דעת**, בני ברק תשנ"ח.

אוריאל, י', **ישמעאל**, מדין ושאר בני קטורה', מתוך אתר: בני ציון - [מהדורה אינטרנטית](#)
 שביב, י', **נישואי אברהם וקטורה**', מתוך אתר: אוניברסיטת בר-אילן - [מהדורה אינטרנטית](#)
 המאמרים הנ"ל אוחדו בתאריך ט"ז תמוז, תשפ"ב.